

Martien van Asseldonk

De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeintes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch¹

Wie was van oudsher de baas over de wildernis, zoals bossen, heiden, moerassen en vennen? Waren die van de koning, van de plaatselijke heer, van het dorp, van niemand of van iedereen? De algemene opvatting was tot voor kort: van de koning in zijn functie als landsheer. Hein Vera schreef in 2011 een proefschrift over de wildernis in de Meierij en komt tot een ander antwoord: het was privébezit van plaatselijke grootgrondbezitters. Het gebied van de latere Meierij van 's-Hertogenbosch zou volgens Vera al vóór 1100 nagenoeg afgedekt zijn met landgoederen ofwel domeinen met bijbehorende wildernis. De latere gemeintes zouden hier uit voortgekomen zijn.²

Nieuw waren ze niet, die 'vlakdekkende domeinen'. Dat vlakdekkende past in de gewoonte om gouwen, graafschappen, heerlijkheden en schepenbankgebieden voor te stellen als omgrensde gebieden.³ We moeten voorzichtig zijn met het trekken van lijnen. Gezag kan zich beperkt hebben tot bepaalde percelen, huizen of mensen en die nuance gaat verloren als we lijnen gaan tekenen.⁴ Er zijn in de Meierij slechts enkele beschrijvingen van middeleeuwse grenzen van landgoederen bekend, zoals die van Sterksel in 1172⁵ en van het goed Heugten, gelegen tussen Someren, Heeze en Maarheeze, in 1225.⁶ Eerder werd betoogd dat er in Helmond⁷ en Bergeijk⁸ geen sprake was van die veronderstelde vlakdekkende domeinen. Verbazingwekkend dat Vera ze weer voor de dag toverde, want dit lijkt leek voorgoed begraven. Of had Vera toch gelijk? Alle reden om een nieuw onderzoek in te stellen, waarvan het verslag voor u ligt.

¹ Hartelijk dank aan Karel Leenders voor waardevolle adviezen, het zoeken naar verklaringen voor het toponiem Speelheuvel, voor het plaatje van de raatakkers bij de Hoenderboom (pagina 20) en de eerste versies van de afbeeldingen op pagina 21 (rechts) en 40. Ook dank aan Laurant Toorians en Frans Theuws voor het meedenken over de betekenis van de term *watriscafo* en aan Arnoud-Jan Bijsterveld voor zijn hulp bij het interpreteren van een middeleeuwse oorkonde. Hoewel ik in grote lijnen en op kernpunten een ander model schets dan Hein Vera, doet dat geen afbreuk aan mijn respect voor zijn omvangrijke en belangrijke werk.

² Vera, *Gemeene gronden*, 127-182. Gemeintes waren afgebakende delen van de wildernis die door een aantal boeren gezamenlijk gebruikt werden. Naast wildernis waren ook wegen, waterlopen en pleinen gemeenschappelijk bezit.

³ Enkele voorbeelden wat betreft de gouwen kan men vinden in Theuws, *De archeologie*; Souverijns en Bijsterveld beschrijven in 'De graven' hoe Baerten (1969) de oorsprong van het graafschap Loon op die manier reconstrueert. Van Ham en Vriens gaven in 1980 een kaart met schepenbankgebieden in de Meierij van 's-Hertogenbosch uit, waarop een aantal kadastrale gemeentegrenzen van kort na 1800 teruggeprojecteerd wordt in de tijd.

⁴ Van Asseldonk, *De Meierij*, met name h. 4.

⁵ Camps, *ONBI*, 105-107 nr. 68 d.d. 1172.

⁶ Camps, *ONBI*, 199-200 nr. 130 d.d. 1225 februari 17.

⁷ Van Bussel, 'De ochtenstond', 43, gaat uit van een vlakdekkend domein in Helmond. Bestreden door Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.1.

⁸ Een vlakdekkend domeingoed in Bergeijk is voorgesteld door Vangheluwe, 'Gemeintsgrenzen en gemeentegrenzen'; Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra'. Bestreden door Van Asseldonk, 'Bergeijk', par. 4. Voor een meer recente toepassing door Theuws van dit model op Hulsel, zie: Theuws, 'The archeology', 284.

In dit artikel leggen we eerst het betoog van Vera op de ontleedtafel. Als dat waterdicht zou zijn, dan hoeven we immers niet verder te gaan. Maar dat blijkt niet het geval en daarom bespreken we daarna de resultaten van ons eigen onderzoek. Eerst gaan we in op de laatmiddeleeuwse transitie, de periode tussen ongeveer 1175 en 1250 waarin een einde kwam aan de horigheid. We maken hiervoor ook gebruik van enkele resultaten van een langdurig onderzoek naar de historische geografie van Veghel.⁹ Op basis hiervan formuleren we een model voor het ontstaan van gemeintes, dat we vervolgens testen aan de hand van de bronnen. Daarna komen achtereenvolgens de privéwildernis en het overheidsgezag over de wildernis aan bod. Het artikel sluit af met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen. De gangbare opvatting van vóór 2011 wordt bevestigd en krijgt meer reliëf door een verband te leggen met de laatmiddeleeuwse transitie.

Het betoog van Hein Vera

Vera's betoog draait grotendeels om de vraag of de heerlijke rechten op de wildernis in de volle en late middeleeuwen een privaatrechtelijk dan wel publiekrechtelijk karakter hebben. In middeleeuwse teksten komen deze woorden niet voor. Het is daarom zaak goed te definiëren wat we met deze termen bedoelen in een middeleeuwse context. In dit artikel bedoelen we met publiekrechtelijk gezag over de wildernis gezag ontleend aan de rechten van de koning in zijn functie als landsheer. We gebruiken daarvoor ook de term overheidsgezag. Privaatrechtelijk gezag over wildernis definiëren we als gezag dat is verkregen door koop, vererving, schenking, langdurig alleengebruik en dergelijke. We duiden deze wildernis ook aan met privéwildernis of eigen wildernis. In de beleving van de hertog van Brabant en van heren was er lang niet altijd een duidelijk onderscheid tussen hun privé-eigendom en wat openbaar of publiek was.¹⁰ Dat gold ook voor de wildernis.

Kort samengevat gaat Vera's betoog als volgt. Tot voor kort werd onder invloed van De Blécourts standaardwerk *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* de herkomst van de heerlijke rechten op de gemeenschappelijke gronden verklaard vanuit het wildernisregaal, ofwel de rechten van de koning op de wildernis.¹¹ Dit wildernisregaal zou samenhangen met het gangbaar worden van het gebruik van het Romeinse recht in de elfde eeuw. Vera toont aan dat deze opvatting niet wordt gestaafd door de opvattingen van alle juristen uit de zestiende tot de negentiende eeuw. Bovendien maakt Vera aannemelijk dat het gebruik van het Romeinse recht aan het hof van de hertog van Brabant pas in de vijftiende eeuw gangbaar werd. Het Romeinse recht biedt volgens Vera dan ook geen verklaring voor het gezag over de wildernis dat de hertog van Brabant al in de dertiende eeuw ontplooid. Hieruit kan natuurlijk nog niet worden geconcludeerd dat het wildernisregaal niet bestond. Dat hoeft immers niet per se met het Romeinse recht samen te hangen. Vera voert daarom nog andere argumenten aan tegen het bestaan van het wildernisregaal.

Vera wijst er op dat in stukken uit 1158 en 1159 de koninklijke rechten opgesomd worden, zonder dat het wildernisregaal daarbij genoemd wordt. Daar bestaat geen consensus over. Zo wordt in 1159 onder de koninklijke rechten het recht van *foreest* genoemd, een woord verwant aan het hedendaagse Engelse woord voor bos: *forest*. De woeste gronden waren in 1159 nog grotendeels bos of bosachtig. Rechtshistorici zijn verdeeld over de betekenis van het begrip. Kaspers betoogt bijvoorbeeld dat het recht van *foreest* het wildernisregaal inhoudt, terwijl Ter Kuile een verband veronderstelt tussen gezag over wildernis en grootgrondbezit.¹² Volgens Blok verengde het begrip *foreest* zich op den duur

tot het jachtrecht.¹³ Wat de term ook inhield, in 1314 had de hertog van Brabant in elk geval jachtrechten in de Meierij van Den Bosch, voor zover die regio toen onder zijn gezag viel.¹⁴

Volgens De Blécourt zouden de rechten op woeste gronden tot het in 1158 en 1159 genoemde koninklijk recht op de goederen zonder erfgenaam behoord hebben.¹⁵ Vera laat zien dat vroegere juristen als Hugo de Groot (1583-1645) en Pieter Bort (1615/16-1674) daar anders over dachten. Volgens hun opvatting was de wildernis oorspronkelijk van niemand.¹⁶ Andere rechtsgeleerden, zoals Petrus Stockmans (1608-1671) en Johan van Heurn (1716-1793), betoogden daarentegen dat de vorsten van oudsher wel gezag hadden over woeste gronden.¹⁷ Volgens Vera lieten de meeste vroegere juristen zich sterk leiden door hun eigentijdse situatie.¹⁸ Van de door Vera besproken juristen kende alleen Filips van Leiden (circa 1328-1382) de middeleeuwse situatie uit eigen waarneming. Hij studeerde rechtsgeleerdheid in Orléans en kwam in 1353 in dienst van graaf Willem V van Holland. Hij bespreekt in zijn werken onder andere het gezag van de vorst over wouden en onherbergzame gebieden; kennelijk bestond het wildernisregaal in zijn tijd.¹⁹

Om zijn opvatting verder te staven wijst Vera op een paragraaf in het testament van hertog Hendrik III van Brabant uit 1261:

‘Voert meer, wat wi mesdaen hadden in waranden, in wastinen ochte gemeine weiden ons lants, ons die aantreckende ochte die anderen lieden gevende, wi wille dat men dat betere ende corrigere, ter salicheid van onser zielen, bi onsen testamentoers vorscreven, na dat hem orborleken dunken sal.’²⁰

Kennelijk had de hertog zich wildernis toegeëigend en maakte hij zich zorgen of dat wel juist en rechtvaardig geweest was. Dus, zo betoogt Vera, had hij geen formele rechtsgrond, dus geen wildernisregaal en dus was de wildernis privébezit van de hertog. Deze logica kan echter ook omgedraaid worden: geen rechtsgrond, dus was het geen privébezit, dus was het wildernisregaal. Dat schiet niet op. De genoemde *waranden* of jachtbossen zullen tot de privébezittingen van deze of gene heer gehoord hebben en met de *gemeine weiden* worden de gemeenschappelijke gronden of gemeintes bedoeld. Deze werden in die tijd voornamelijk door vrije boeren gebruikt en over vrije boeren werd overheidsgezag uitgeoefend. De hertog maakte zich dus zorgen over toegeëigende wildernis in zowel de privaatrechtelijke als publiekrechtelijke sfeer.

Vera toont aan dat rechten van de hertog en plaatselijke heren op de wildernis vanaf de dertiende eeuw in de bronnen nooit ‘regaal’ genoemd worden. Pas vanaf 1505 verschijnt deze term in de Meierijs bronnen. Het is dan een juridische constructie, een oud woord dat gerecycled werd om de eigentijdse situatie en die uit het verleden te beschrijven. Volgens Vera was dat niet terecht, omdat het gezag over de wildernis nooit een koninklijk recht geweest zou zijn. Volgens hem was wildernis privébezit van domeinbezitters.²¹

⁹ Beschikbaar op: www.oudzijtaart.nl.

¹⁰ Vanrie, ‘Het hof’, 51-52.

¹¹ Blécourt, *Oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, 185-186, 211-215, 326-328, 334-341.

¹² Kaspers, *Comitatus nemoris*, 18-32; Ter Kuile, ‘Het Grondregaal’, 904-933.

¹³ Blok, ‘De naam de Kempen’, 62-63.

¹⁴ Krom en Sassen, *Oorkonden*, 9-14 nr. 9 d.d. 1314 juli 5; 14-15 nr. 10 d.d. 1314 juli 11

¹⁵ Blécourt, *Oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, 337, noot 1.

¹⁶ Grotius, *De iure belli ac pacis*, boek II, h. II en III; Bort, *Tractaet*, par. 1.5-1.7.

¹⁷ Stockmans, *Decisionum*, 87; Van Heurn, *Dissertatio*.

¹⁸ Vera, *Gemene gronden*, 128-138.

¹⁹ Vera, *Gemene gronden*, par. 2.2.4.3 noemt ook Willem van Tanerijnen. Die behandelde de regalia niet.

²⁰ Vera, *Gemene gronden*, 134, verwijzend naar Boland en Lousse, *Le testament*, 59.

²¹ Vera, *Gemene gronden*, 139-145.

Dat het woord 'regaal' of varianten daarvan in de dertiende tot en met de vijftiende eeuw niet gebruikt wordt om de rechten van de hertog en plaatselijke heren op de wildernis te beschrijven zegt niet zoveel, want de hertog oefende in de Meierij al ruim vóór de zestiende eeuw andere rechten uit die in 1158 en 1159 tot de regalen gerekend worden, zoals het recht om beden te heffen en tolrechten, kennelijk zonder dat de hertog die rechten formeel van de koning kreeg en zonder dat die rechten in de Meierijs bronnen als regalen aangeduid worden.²² Het rechtshistorische deel van het betoog van Vera laat al met al ruimte voor andere scenario's.

Vera besteedt ook aandacht aan de internationale discussie over de oorsprong van de rechten op de wildernis. Rivière schreef dat in Bretagne (Frankrijk) de *communs* onder het gezag van de grondheer vielen.²³ In Engeland waren de heren van de *manors* eigenaar van de woeste gronden in hun rechtsgebied. Deze grondheren probeerden op verschillende momenten door middel van de *enclosures* wildernis om te zetten in schapendriften. Volgens de *Statute of Merton* uit 1236 ging dat zelfs zo ver dat de heren alles mochten aantasten, zolang zij maar voldoende overlieten voor de directe levensbehoeften van de boeren.²⁴ Vera geeft nog meer voorbeelden van grote en kleine grootgrondbezitters of heren met gezag over woeste gronden, onder andere in het land van Kessel, Utrecht, Holland, Brabant en Vlaanderen. Hier en daar gaat het over duizenden hectares onder het gezag van één grondheer. Door Vera en in de aangehaalde literatuur wordt veelal stilzwijgend aangenomen dat de wildernis van grondheren steeds dezelfde rechtsgrond had als hun ander bezit, met name hun grond. Beide zaken worden als privébezittingen beschouwd.²⁵ In onze optiek leidt grondbezit niet automatisch tot privaatrechtelijk gezag over wildernis, maar kon het ook bijdragen aan macht en daarmee aan overheidsgezag of publiekrechtelijk gezag over wildernis.

Vera verwijst naar Wehrenberg, die stelt dat in Duitsland uit de intensiteit van de heerlijke beschikkingsmacht over de '*allmende*' (gemene gronden) zonder meer de conclusie getrokken kan worden dat alle gemene gronden privé-eigendom van de grondheren waren, zelfs wanneer dat niet expliciet uit de oorkonden blijkt.²⁶ In zijn algemeenheid geldt deze bewering niet voor de Meierij. De boerenopstand te Jekschot (gelegen bij Sint-Oedenrode en Veghel) is daar een mooi voorbeeld van. De heer van Jekschot bezat een deel van de heide binnen de grenzen van zijn heerlijkheid als privébezit. Een ander stuk heide in deze heerlijkheid, het Cijnsveld, behoorde vanouds tot de gemene gronden van de boeren van Sint-Oedenrode. De heer pretendeerde dat alleen hij het Cijnsveld mocht gebruiken. Dat leidde tot grote problemen met de boeren van Sint-Oedenrode. Die werden zo boos dat ze in 1363 het huis van de heer met de grond gelijk maakten. Dat de heer het medegebruik door de Rooise boeren niet kon uitsluiten, wijst erop dat het Cijnsveld geen privéwildernis was: zijn gezag had hier een publiekrechtelijk karakter. In tegenstelling tot wat Wehrenberg stelt, waren de gemene gronden op Jekschot geen privéwildernis.²⁷

De privéwildernis van de heer van Jekschot was – met andere bezittingen en rechten – in 1311 door de hertog van Brabant aan de heer in spe geschonken als aflossing van een schuld.²⁸ Dat brengt ons op een ander onderscheid: privaatrechtelijk gezag over wildernis is beter gedocumenteerd. De eigenaren van privéwildernis hadden vaak oorkonden van schenking of koop. In de elfde en twaalfde eeuw was het gebruik van oorkonden weliswaar nog niet wijdverbreid, maar privéwildernis bleef over het algemeen privéwildernis en op een gegeven moment werden transporten daarvan opgetekend in oorkonden. Veel van die oorkonden zijn in de loop der eeuwen verloren gegaan, maar de schepenprotocollen bieden dan nog enig soelaas. Vera geeft enkele voorbeelden van vermeldingen van privéwildernis,

maar doet daar verder niets mee in de kern van zijn betoog.²⁹ Volgens mij is dat niet terecht. Vera is op zoek naar een oudere situatie en zet daarvoor een groot aantal aanwijzingen voor hoven en grondheren in de Meierij op een rij. Vervolgens stelt hij dat in de Meierij de grondheren omstreeks 1100 privaatrechtelijk gezag hadden over nagenoeg alle woeste gronden. Heerloze wildernis van enige omvang zou er in de tijd van de horigheid al niet meer geweest zijn.³⁰ De Meierijse bronnen staven deze bewering niet. We komen daar nog op terug.

Naar Vera's mening is de omvang van latere gemeintes een aanwijzing voor de omvang van verdwenen domeinen of landgoederen met bijbehorende wildernis, hoewel er wel het een en ander aangepast en veranderd kan zijn. In 31 plaatsen in de Meierij is een verband tussen een gemeint en een oud domein of landgoed met wat goede wil aannemelijk te maken, omdat in die plaatsen in de late middeleeuwen een plaatselijke heer met gezag over de wildernis vermeld wordt. Die heer kan de rechtsvolger zijn van een vroegere domeinbezitter. Goede wil is nodig omdat de gegevens uit de bronnen meestal niet ouder zijn dan de dertiende of veertiende eeuw terwijl Vera veronderstelt dat dit verband enkele eeuwen ouder is. In twintig andere plaatsen is de enige aanwijzing voor zo'n oud landgoed een kerk die door een plaatselijke heer gesticht kan zijn. In de resterende negentien gevallen vonden we geen enkele aanwijzing voor het door Vera veronderstelde verband tussen gemeintes en oude landgoederen.³¹ De bronnen geven dus wel wat ondersteuning voor Vera's model, maar overtuigend is die steun vooralsnog niet.

Het model van Hein Vera geeft geen elegante oplossing voor plaatsen waar meer hoven voorkwamen. Zo kan het gezag over de wildernis te Helmond eventueel in verband gebracht worden met het landgoed dat in handen van de hertog van Brabant terecht kwam, terwijl er wat de hof van Floreffe in Helmond betreft geen bijzondere rechten op de wildernis aanwijsbaar zijn.³² In Someren bezat de hertog van Brabant in de dertiende eeuw twee hoven en had het Luikse Sint-Lambertuskapittel waarschijnlijk ook een hof. Beide partijen hadden er rechten op de wildernis of pretendeerden die te hebben.³³ Vera signaleert dergelijke situaties wel. Zo schrijft hij:

‘Het grondbezit in de Meierijse dorpen zal door de eeuwen heen versnipperd, samengevoegd, weer versnipperd, etc. zijn. Er zullen in veel plaatsen zowel hoven met aangelegene erven, erven van andere hoven en mogelijk ook erven van niet of minder gebonden grondeigenaren gelegen hebben.’³⁴

²² Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 5 en 9.

²³ Rivière, *Histoire*, 334-343.

²⁴ Zuckert, *Allmende*, 136-206.

²⁵ Vera, *Gemene gronden*, 145-181.

²⁶ Wehrenberg, *Die wechselseitigen Beziehungen*, 155.

²⁷ Van Asseldonk, *De geografie*, op www.oudzijtaart.nl.

²⁸ Camps, *ONBI*, 1014-1020 nr. 835 d.d. 1311 januari 12.

²⁹ Vera, *Gemene gronden*, 197.

³⁰ Vera, *Gemene gronden*, 159-171.

³¹ We hebben hierbij de kleinere gemeintes in plaatsen als Oirschot, Boxtel en Moergestel en de vooraarden buiten de telling gelaten, omdat het model van Vera voor die kleine gemeintes geen expliciete verklaring geeft. Als we ze wel meetellen, komt het model Vera nog slechter uit de verf.

³² Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.1. De hertog van Brabant lijkt in Helmond als eerste gezag over de wildernis uitgeoefend te hebben, zie par. 5.2.

³³ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.3.3.

³⁴ Vera, *Gemene gronden*, 181.

Hoe een gemeint als eigen bezit verbonden aan een oud landgoed een dergelijk proces van versnippering en samenvoegingen zou kunnen overleven, is problematisch en wordt door Vera verder niet uitgewerkt, anders dan door 'respect voor oude verhoudingen' te veronderstellen.

Vera's model wringt ook in de plaatsen waar de plaatselijke heer geen gezag over de wildernis had. In Luyksgestel bijvoorbeeld is omstreeks 1299-1340 sprake van een lokale vrouw en Luyksgestel was later een gerechtsheerlijkheid, maar dan wel een zonder gemeint.³⁵ In Oirschot³⁶ en Herlaar³⁷ had de plaatselijke heer wel een stuk eigen wildernis, maar die was afgescheiden van de gemeintes in die plaatsen.

Er is nog een laatste probleem met het model van Vera. De streek van de latere Meierij van 's-Hertogenbosch was rond 550 nog nagenoeg onbewoond. Vera geeft geen antwoord op de vraag hoe die 'leegte' veranderde in een vlakdekkende structuur.³⁸

Al met al is er reden genoeg om nog eens goed te kijken naar de oorsprong van het gezag over de wildernis in de diverse plaatsen in het gebied van de latere Meierij. We doen dat in de context van ingrijpende veranderingen in de samenleving die in onze regio tussen rond 1175 en 1250 plaatsvonden en die samengevat worden onder de noemer 'de laatmiddeleeuwse transitie'.

De laatmiddeleeuwse transitie

In 2011 heeft Leenders de belangrijkste ontwikkelingen tijdens de laatmiddeleeuwse transitie op een rijtje gezet.³⁹ Het gaat om:

- Veranderingen in het landschap. Het areaal bos vermindert sterk. Boerderijen worden verplaatst naar de rand van de akkercomplexen en vormen daar nieuwe gehuchten. De akkers zijn voortaan onbewoond. Wel blijft er hier en daar eventueel een kerk en/of kerkhof in de akkers achter.
- Veranderingen in het bouwen. Gebintstaanders van boerderijen worden niet langer ingegraven, maar rusten voortaan op stenen (poeren). Putten worden niet langer gemaakt van boomstammen, maar van planken of ander materiaal. Introductie van baksteen.
- Veranderingen in de landbouw. Introductie van voedergras in de braakperiode.
- Veranderingen in het beheer van de wildernis: er ontstaan gemeintes.
- De stichting van steden (*nova oppida libra*), handelsplaatsen. Verlenen van privileges aan vrijheden. Vorming van handelsnetwerk gericht op steden.
- Horigen komen vrij. Voormalig horigenland wordt verpacht, vercijsd of verkocht. Hier en daar houdt een heer enkele grote pachthoeven over.
- De introductie van windmolens en grote watermolens.

Aan Leenders' lijstje kunnen nog toegevoegd worden:

- De invoering van grondcijnzen op percelen die zijn uitgegeven van de gemene gronden.
- Het beheer van de kerken gaat van de heren over naar de parochianen.

In deze paragraaf zullen we de veranderingen die verband houden met de wildernis verder verkennen, er enkele van proberen te dateren en enige causale verbanden voorstellen. Hieruit volgt dan een model voor het ontstaan van gemeintes.

Zwervende huiserven

Theuws publiceerde in 2011 een schematisch overzicht van de bewoningsgeschiedenis van de Kempen, gebaseerd op decennialang archeologisch onderzoek.⁴⁰ Vanaf rond 575 werd het gebied van de huidige provincie Noord-Brabant na een periode van nagenoeg gehele ontvolking weer bewoond. Deze bevolking werd aangetroffen op de vruchtbare bosbodems, door Theuws woon-akkergebieden genoemd. Archeologen vonden in het grootste deel van deze periode ‘zwervende huiserven’.⁴¹ Na enkele tientallen jaren werd steeds een eind verderop een nieuw huis gebouwd. Zwervende erven kwamen tot in de twaalfde eeuw voor. We onderzochten of huiserven zwierven vanwege roofofbouw, dus het uitputten van de akkers, waarbij de huizen meeverhuisden.⁴² Dat zou iets zeggen over de relatie tussen de bewoners van onze regio en het gebruik van de wildernis.

Waarom verhuisden de huizen? Een mogelijke reden is slijtage. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat gebintstaanders van huizen na enkele decennia vervangen moesten worden en de opgraving van een reeks waterputten uit de vroege middeleeuwen op de Steenakkers bij Breda maakte duidelijk dat daar een houten put gemiddeld dik twintig jaar meeging.⁴³ Dat verklaart nog niet waarom men het nieuwe huis honderden meters verderop zou neerzetten. Men zou verwachten dat sociaaleconomische inbedding – nabijheid van het graf van de voorouders, toegang tot de akkers, nabijheid van burens en speelkammeraden van de kinderen – tot meer standvastigheid zou leiden. In Geldrop en Uden zijn overigens wel nieuwe huizen uit de vroege middeleeuwen aangetroffen die pal naast het oude huis werden gebouwd, maar dat lijkt eerder uitzondering dan regel.⁴⁴ F.A. Gerritsen heeft geopperd dat het zwerven van erven niet zozeer samenhangt met de levenscyclus van het huis als wel met die van de bewoners. Jonge volwassenen bouwden een eind verderop een eigen huis.⁴⁵ Het moment waarop kinderen zelfstandig hun eigen huishouding gaan voeren, is ook nu nog een breekpunt in de sociaaleconomische inbedding. De ouders bleven nog enige tijd in het oude huis wonen. Tegen de tijd dat zij kwamen te overlijden, waren het ouderlijk huis, de bijgebouwen en de put zodanig versleten dat de plek niet langer bewoond werd. Het is ook mogelijk dat hun cultuur voorschreef dat men het huiserv van overledenen niet langer bewoonde.

In de beschrijving van de landgoederen die in onze streken in de periode 703-721 aan Willibrord geschonken werden, worden naast grond ook een zaalhuis met hof en tussen vier en elf afhankelijke huizen met horigen genoemd.⁴⁶ In Bakel is ook sprake van een kerk en in Hoksent van molens. Historici noemen een dergelijk geheel een domein. De

35 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 29.2.1.4.

36 Camps, *ONB I*, 1037-1038 nr. 849 d.d. 1311 augustus 2: *limites thimi liberorum quamdam dictorum Deenkenskinderen*.

37 Op een kaart uit 1737 staan de grenzen van de grondheerlijkheid Herlaar getekend: GA Bergen op Zoom, Archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom inv. nr. D386; BHIC, Kaarten-, prenten- en tekeningenverzameling inv. nr. 2047.

38 Leenders, ‘Recensie Vera’, 242-245; Vera, *Gemene gronden*, 15 schrijft hierover: Uit de periode voor 1000 bestaat wat betreft het studiegebied nauwelijks geschikt materiaal en ook de bronnen buiten het studiegebied zijn schaars en meervoudig interpreteerbaar. Er is daarom uitgegaan van de status quo omstreeks de elfde eeuw.

39 Leenders, ‘Vier generaties dorpen’, 13.

40 Theuws en Van der Heiden (red.), *De archeologie*, 60-77, 92, 130-131.

41 Mogelijk met uitzondering van de periode rond 675-750 toen geclusterde nederzettingen ontstonden.

42 Voorgesteld door Timmers, *Historische boerderijen*, 14.

43 Berkvens en Taayke, *Nederzettingssporen*, 421-423.

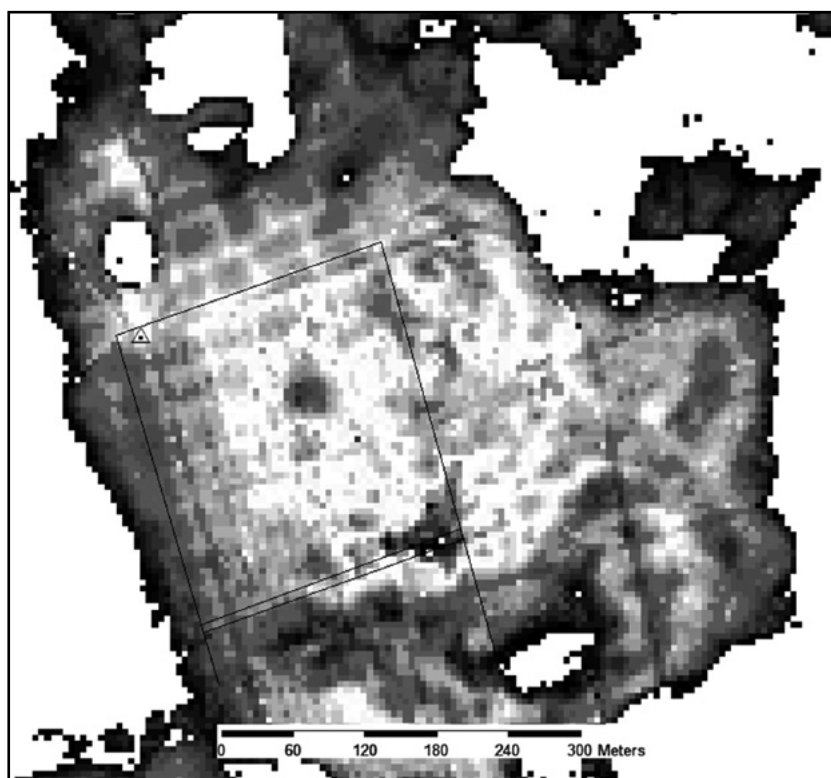
44 Van Ginkel en Theunissen, *Onder heide en akkers*, 238.

45 Van Ginkel en Theunissen, *Onder heide en akkers*, 152.

46 Alleen in de schenking van goed te Waalre ontbreekt het zaalhuis met hof. Dillo en Van Synghel, *ONB II*, vertalen *casata* als hoeve; Camps, *ONB I*, vertaalt *casata* soms niet en soms als hoeve; Ganshof, ‘Grondbezit’, geeft om taalkundige redenen de voorkeur aan huis. We volgen Ganshof, omdat hoeve ook huis met grond, of grond van een bepaald oppervlak kan betekenen.

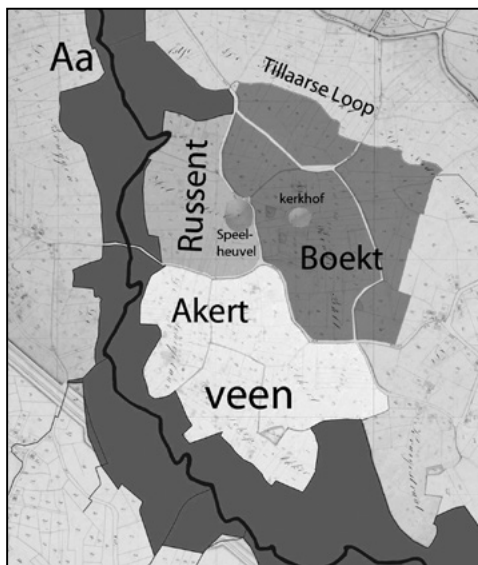
domeinheer sprak recht over zijn horigen of lijfeigenen. In de periode tussen de nieuwe of toegenomen bewoning van onze streek rond 575 en de data van de schenkingen aan Willibrord waren domeinen wellicht door ontginningen uitgebreid en verdeeld geraakt. Door huwelijken waren verschillende delen weer samengevoegd. Enkele schenkingen vermelden welke delen van moeders zijde gekomen waren. Mede hierdoor lagen onderhorige huizen soms in andere plaatsen dan het zaalhuis met hof.⁴⁷

Hoe verhoudt dat beeld uit de geschreven bronnen zich tot de zwervende huiserven die archeologen vinden? Bleef een familie een verlaten huiserv als eigen bezit claimen en gebruiken, of werd de plek als het ware weer teruggeven aan de wildernis? We weten het niet. Wel kan gesteld worden dat de vraag naar eigendomsrechten op verlaten percelen zich niet voor doet als het afhankelijke huizen waren die binnen het gebied van de grondheer zwierven, bijvoorbeeld op het centrale deel van een domein of door de wildernis van de domeinheer.

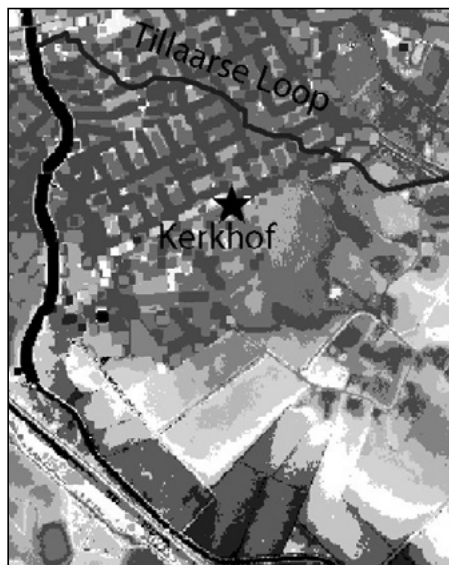

Sporen van raatakkers bij de Hoenderboom

Welke aanwijzingen hebben we dat huiserven zwierven vanwege roofofbouw? Uit de ijzertijd zijn in Nederland *celtic fields* of raatakkers bekend die een langdurig gebruik kenden. Bij Riethoven zijn op luchtfoto's sporen van raatakkers aangewezen.⁴⁸ Recent werden op de hoogtekaart ook sporen van raatakkers ontdekt bij de Hoenderboom halverwege Heeze en Lierop, ten zuiden van Mierlo. Permanente akkertjes waren op de Meierijse gronden in de ijzertijd dus wel mogelijk.

Het Vegehelse domein, op basis van veldnamen

Het Vegehelse domein, op basis van de hoogtekaart

Theuws neigt ook voor de vroege middeleeuwen naar permanent ploegland. Zo zouden zwervende erven in de buurt van de akkertjes blijven. Recent archeologisch onderzoek in de buurt van Oerle gaf geen uitsluitsel. Er werden wel sporen van landbouw uit de Merovingische en Karolingische tijd gevonden, maar het beeld was te complex en fragmentarisch om daar conclusies aan te kunnen verbinden. In Veghel op de Boekt bevond zich een oud kerkhof dat was aangelegd op een grafheuvel uit de ijzertijd.⁴⁹ Daar laat zich aan de hand van vroegmiddeleeuwse veldnamen en andere gegevens het centrale gebied van een vroegmiddeleeuws domein karteren. Er stond waarschijnlijk een kerkje en de veldnaam Speelheuvel zal naar de plaats verwijzen waar de heer recht sprak over zijn horigen.⁵⁰ In dit gebied is ook een concentratie van archeologische vondsten uit de Merovingische periode

47 Dillo en Van Synghel, *ONB II*, 1-3 nr. 888 d.d. 709 mei 21; Camps, *ONB I*, 3-4 nr. 3. d.d. 703 of 704 oktober 1, idem 5-6 nr. 4 d.d. 710 juli 29; idem 6-8, nr. 5 d.d. (712 of 713) maart 1; idem 8-10 nr. 6 d.d. 712 juni 1; idem 11-13 nr. 8 d.d. 721 december 12.

48 Van Ginkel en Theunissen, *Onder heide en akkers*, 143-144.

49 Aan het ronde oude kerkhof grensde de Tommelakker (van tumulus = grafheuvel). Het bijbehorende urnenveld uit de ijzertijd is gedeeltelijk opgegraven, zie Kleij en Verwers, 'Archeologische Kroniek', 133-134. Bij de begraafplaats werd op een gegeven moment waarschijnlijk een kerk gesticht. Zie www.oudzijtaart.nl.

50 Leenders verzamelde de volgende vermeldingen van de veldnaam Speelheuvel: Bakel (1485), Berkel bij Tilburg (1305), Erp (1392), Someren (1446), Veghel (1385) en Vught (1385). Varianten met het element 'speel' onder andere in: Bergeijk (aan de Speeldries des Abts van Sint-Jacob tot Luyck), Eersel (Speeldries), Veghel (Speelveld op het Middegaal 1624), Wouw (Spelreborg 1272). Er worden in de literatuur verschillende verklaringen gegeven voor 'speel-': 1) uitzichtheuvel, 2) vrolijk tijdsverdrif en 3) oude gerechtsplaats. Taalkundige Rob Rentenaar wijst er in een e-mail aan Leenders op dat de naam Spielberg tientallen malen gevonden is in het west-germaanse taalgebied. De oudste vermelding Spilberg dateert al uit de eerste helft van de negende eeuw. Op zo'n vroeg tijdstip kon Specula => Spiegelberg zich volgens hem nog niet tot Spilberg of Spielberg ontwikkeld hebben, zodat de verklaring uitkijspost afvalt. Omdat speelbergen of speelheuvels als plaatsen waar gespeeld werd nauwelijks bekend zijn uit historische bronnen, denkt Rentenaar aan een uit gebruik geraakte functie; met name een oude gerechtsplaats. Hij verwijst naar het werk van Hermann, 'Grenznamen', 313, die schrijft dat de naam Spielberg in Beieren achttien maal voorkomt en dat deze steeds bij oude grenzen te vinden is, wat hem doet vermoeden dat het om vroegmiddeleeuwse 'Ding- oder Gerichtsplätze' gaat. Helsen, *Gehuchtnamen*, 91, ziet er het middenhoogduitse element 'spile' in; spijlen, ofwel puntige staven, waarmee de gerechtsplaatsen konden worden afgezet of omheind worden.

(525-725) en de Karolingische periode (725-900) aangetroffen.⁵¹ In het noordelijke deel van het domein ontbreken dergelijke vondsten, omdat daar huizen gebouwd werden zonder dat er op archeologische sporen gelet werd. Op de hoogtekaart (pagina 21) is duidelijk het ruitvormig patroon te zien dat wordt gevormd door het hedendaagse stratenpatroon. De oostelijke begrenzing van het domein werd gevormd door het einde van de dekzandrug die ongeveer overeenkomt met de grens van het gebied dat eertijds Boekt heette. Het zuidelijke deel van het gebied met de veldnaam Akert lag lager en was deels met veen bedekt, gezien de daar voorkomende veldnamen Kluitert en Schuifelaar. Het behoorde oorspronkelijk mogelijk niet tot het domein.

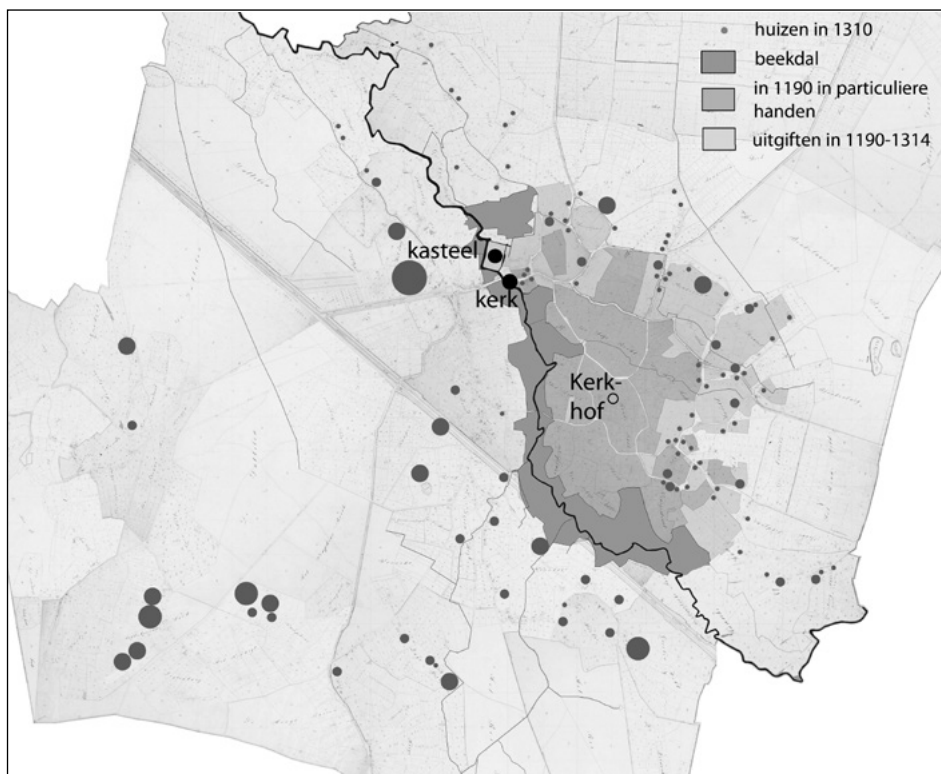
Nu zijn deze Veghelse vroegmiddeleeuwse veldnamen niet meer dan een echo uit een ver verleden en weten we niet zeker hoe het centrale gebied van het domein er precies uitgezien heeft. Wel wijzen de vroegmiddeleeuwse veldnamen Russent (grasland), Akert (ploegland) en Boekt (beukenbos) naar dezelfde elementen als we aantreffen in de standaard opsommingen van het toebehoren van de domeinen die in onze contreien in de periode 703-721 aan Willibrord geschonken werden. Uit wat zuidelijker streken kennen we gedetailleerde omschrijvingen van domeinen waarin de grootte van de bossen, akkers, weilanden en dergelijke precies omschreven worden.⁵² Het voortbestaan tot op heden van de vroegmiddeleeuwse Veghelse akkernaam Akert is een voorzichtige aanwijzing voor een vaste plek voor het ploegland in de vroege middeleeuwen.

De voorlopige conclusie luidt dat er geen duidelijke aanwijzingen zijn dat de huiserven zwierven vanwege het uitgeput raken van de akkers. Voor het zwerven van erven zijn ook andere plausibele verklaringen gegeven en de schaarse gegevens wijzen eerder naar permanente akkers dan naar rooibouw.

Het verlaten van de akkers

Volgens archeologische gegevens lijkt de bevolking in onze regio in de late negende en de eerste helft van de tiende eeuw wat terug te lopen, waarna de bevolking weer toenam. In de elfde eeuw groeide het aantal huiserven gestaag en vanaf circa 1125 vond een ware explosie van ontginningen plaats. De woon-akkergebieden werden in de twaalfde eeuw grotendeels of geheel als akkerland in gebruik genomen. De meeste boerderijen bevonden zich in het midden van de twaalfde eeuw nog in het woon-akkergebied, maar rond 1250 waren zij nagenoeg allemaal naar de rand verhuisd.⁵³ In 1989 bracht Theuws op basis van werk van Heringa op de Veluwe deze verhuizing in verband met het droge klimaat in de tiende eeuw en daarmee samenhangend een verlaging van de grondwaterstand. De ontginningen, onder andere die van de beekdalen, zouden de waterafvoer nog verder bevorderd hebben. Bovendien zouden de nieuwe burchten van de opkomende elites de bevolking aangetrokken hebben, waardoor oudere nederzettingen verdwenen.⁵⁴

Op bijgaande afbeelding (pagina 23) is de situatie in Veghel in beeld gebracht. Het middengrijze gebied was in 1190 in particuliere handen, het lichtgrijze gebied werd in de periode 1190-1314 aan particulieren verkocht. Met donkergrijze stippen zijn de plaatsen van de huizen in 1310 aangegeven. De kaart laat zien dat ook in Veghel de kerk verplaatst werd. Bij de nieuwe plaats van de kerk werd in de dertiende eeuw de eerste aanzet gegeven van wat in de vijftiende eeuw kasteel Frisselstein zou gaan heten. De plaats van de nieuwe kerk en de voorloper van het kasteel is niet van grote invloed geweest op het verdwijnen van de bewoning van de akkers. Op de kaart is goed te zien dat de meeste huizen naar andere lagere delen in de buurt van het oude gebied verhuisden. In de literatuur worden

De laatmiddeleeuwse situatie in Veghel

die lagere delen vaak aangeduid als 'richting beekdal'. In Veghel lagen de lagere gebieden ook aan de andere kant van het woon-akkergebied dan het beekdal.

Het is goed mogelijk dat de verhuizing van de akkers direct samenhangt met het toenemen van de bevolking. Een groeiende bevolking heeft meer ploegland nodig. De kaart van Veghel suggereert nog een andere factor die een bijdrage geleverd kan hebben. Het oude domein viel uiteen en mogelijk verhuisde een groot deel van de vrijgemaakte voormalige horigen naar stukjes land die zij van de gemene gronden kochten, veelal in de buurt van de plek waar zij van oudsher woonden en werkten. In die situatie kan de reorganisatie van het grootgrondbezit tijdens de laatmiddeleeuwse transitie bijgedragen hebben aan het verlaten van de akkers. We komen daar nog op terug.

51 Het gaat om een oppervlaktevondst (Archis waarnemingsnr. 430276) en een uitgebreide opgraving in 2010. Daarbij werden uit de Merovingische periode (525-725) 16 aardewerkscherven en een waterput (gedateerd op 683 +/- 41 jr) gevonden en uit de Karolingische periode (725-900) of kort daarna 64 aardewerkscherven, een waterput (gedateerd op 920 +/- 65 jr) en drie huiserven. Zie: Van der Veken en Blom, *Wonen tussen de vennen*, passim. Archis waarnemingsnrs. 430276, 412002, 416986, 412714, 413499, 14421, 252090, 43748, 14751, 13927, 433171.

52 Zie: Ganshof, 'Grondbezit', 6-7 voor een voorbeeld van een Gents domein. Zie: Devroey, *Le polyptyque*, 15-59 voor de middeleeuwse bezittingen van de abdij Lobbes. Een typische omschrijving in het abdiarchief luidt: 'in villa (naam) mansus indominicatus (= centrale deel van het domein) de terra arabili bunario (aantal), de prato (aantal bunders), de cambio (aantal), ecclesia (aantal), silva (aantal varkens en hoeveelheid honing), mansi (aantal, soorten, verplichtingen), vineas (aantal carros)'.

53 Theuws, 'De archeologie', 70-71.

54 Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra', 184; Theuws' suggesties worden tegenwoordig in de professionele literatuur niet meer herhaald. Men schrijft nu: we weten het niet, zie: Leenders, *Turnhoutervoorde*, 479-480; De Bont, *Al het merkwaardige*, 78-79; Van Ginkel en Theunissen, *Onder heide en akkers*, 191.

Het verdwijnen van het bos

Het bos op en bij de woon-akkergebieden werd gebruikt voor beweiding en bosproducten. Men liet varkens onder de bomen en in het struikgewas hun kostje bij elkaar scharrelen, het zogeheten akeren. Er werd gevestigd en gejaagd. Uit het bos haalde men hakhout voor het vuur en groot bouwhout om na pakweg een generatie de boerderij en bijhorende waterput te herbouwen. Hier en daar werd houtskool gebrand. Dan waren er nog de ontginningen (kappen, rooien, afbranden) voor landbouwdoeleinden. Sommige gebruikswijzen konden weinig kwaad, andere waren direct of op termijn schadelijk voor het bos.⁵⁵ Omstreeks 1200 had de Meierij daardoor een parkachtig landschap met uitgestrekte loofbossen en bosschages, akkers, weiden, verveende vennen en ook heidevelden en zandverstuivingen. Het overgebleven bosareaal verminderde tussen 1200 en 1400 drastisch. Behalve de sterke bevolkingsgroei droeg ook de handel in hout, op gang gebracht of versterkt door de integratie van het gebied in het hertogdom Brabant, daar aan bij. Gekapte bosterreinen die niet verder ontgonnen werden, verwilderden snel tot heidevelden.⁵⁶ De sterke terugloop van het bosareaal zal de beschikbaarheid van grote bomen teruggedrongen hebben. Hierdoor verminderde het gebruik van grote boomstammen voor putten. Ook plaatste men gebintstaanders voortaan op stenen poeren, zodat die langer meegingen.

Het grotendeels verdwijnen van de bossen op veel plaatsen heeft de agrarische bedrijfsvoering grondig veranderd, met name wat het houden van vee betreft. De situatie in Jekschot gelegen bij Sint-Oedenrode en Veghel is illustratief. In 1311 kreeg de heer-in-spe van de hertog het recht zijn varkens te laten akeren in de bossen van de hertog. In 1359 was het bos bij Jekschot verdwenen en vroegen de Rooise boeren aan de hertog wat in de oorkonde van 1311 precies bedoeld was. De hertog antwoordde dat zijn bos inmiddels de gemene gronden van Sint-Oedenrode waren geworden en dat de heer van Jekschot *'der ghemeynten van Sente Oeden Roeden ghebruken zal ende syne beesten gelyc den anderen luden van Sente Oeden Rode dair op driven ende driven doen.'*⁵⁷ Het recht om varkens te akeren in de bossen werd dus aangepast tot het recht om beesten (runderen, schapen) op de gemeint te laten grazen. Dit voorbeeld laat zien dat de overgang van boslandbouw naar heidelandbouw deels nog in de veertiende eeuw plaats vond. Deze overgang zal ongeveer gelijke tred gehouden hebben met het verminderen van het bosareaal. Dat proces was in de twaalfde eeuw al gaande en versnelde in de dertiende eeuw en veertiende eeuw. Jekschot is dus een laat voorbeeld. Vermoedelijk was voor het weiden van runderen of schapen meer wildernis nodig dan voor het akeren van varkens in een bos. Dit zal extra druk gezet hebben op het gebruik van de wildernis. Daarbij was het vruchtbaar houden van het toenemende areaal aan ploegland alleen mogelijk met een effectief systeem van bemesting, braaklegging en vruchtwisseling. De wildernis werd daarom ook steeds belangrijker om strooisel te winnen voor de mestproductie. Door dit alles groeide de behoefte het gebruik van de wildernis (verder) te reguleren.

Het verdwijnen van de horigen

In de twaalfde en dertiende eeuw zijn in de Meierij nog sporen van onvrijheid te vinden, maar omstreeks 1300 waren de persoonlijke afhankelijkheid en horigheid in deze regio grotendeels verdwenen. Deze ontwikkeling wordt in verband gebracht met de bevolkingsgroei. Het werd aan het einde van de twaalfde en in de dertiende eeuw voor de grootgrondbezitters voordeliger hun land te verpachten of in cijns uit te geven dan het te laten bewerken door horigen. Landgoederen verloren hun samenhang en horigen kwamen vrij. Steeds meer boeren bewerkten land dat ze in eigendom hadden, pachtten of als leen dan wel

cijnsgoed gebruikten.⁵⁸ De hoven – exploitatiecentra waar tot op zekere hoogte recht werd gesproken over eigen bezittingen – kregen vaak het karakter van laat-, cijns- of leenhoven. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw werd een dergelijk geheel aan bezittingen in de Meierijse bronnen een ‘grondheerlijkheid’ genoemd.⁵⁹

Een vroege aanwijzing in de geschreven bronnen voor de aanwezigheid van vrije lieden in de Meierij zijn de vijf in de periode tussen 1195 en 1233 door de hertog van Brabant gestichte dan wel geprivilegieerde steden en vrijheden. De inwoners van deze plaatsen waren vrije lieden. Voordat zij in deze plaatsen woonden, konden zij zowel horigen als vrije lieden zijn geweest.⁶⁰ Verder wordt in 1203 de eninge van de Kempen genoemd en in 1229 het graafschap Rode. De termen ‘eninge’ en ‘graafschap’ worden geassocieerd met rechtspraak over vrije lieden. Het kan hier vanouds vrije lieden betreffen, maar mogelijk ging het deels ook om al vrijgemaakte voormalige horigen van de domeinen.⁶¹ Vanaf rond 1190 betaalden vrije lieden voor het eerst een cijns voor gebruiksrechten van percelen die uitgegeven werden van de gemene gronden. In de dertiende eeuw verschijnen de eerste vermeldingen van gemeenschappen bestaande uit vrije lieden in oorkonden. Zo verklaarden de geburen van Lierop in 1242 geen rechten te hebben op het bos Asselt en in 1244 stemden zij er mee in dat gemene gronden door de hertogin weggeschonken werden.⁶² Kennelijk was hun instemming van belang en dat is iets wat je bij vrije lieden met rechten op die gemene gronden verwacht, niet bij horigen.

Het is opmerkelijk dat vrije lieden vanaf ongeveer 1190 in de Meierijse bronnen vrij plotseling op verschillende manieren hun neus laten zien. Dat zal betekenen dat hun aantal behoorlijk toegenomen was en dat het stelsel van horigheid aan het einde van de twaalfde eeuw aan het uiteenvallen was. Over de vraag of er in de Meierij al vóór rond 1190 vrije boeren waren, werd tot op heden slechts gespeculeerd. We kunnen daar nu wat meer over zeggen.

Vrije lieden vóór de laatmiddeleeuwse transitie

Recent onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat er in Veghel al vóór de laatmiddeleeuwse transitie vrije boeren waren. Op bijgaande afbeelding (pagina 26) zijn enkele grote blokken weergegeven die in Veghel al vóór 1190 uitgegeven werden. Het betreft de Poederveldse Hove met de ten noorden daarvan gelegen stroken, samen honderd bunder groot, en het Langvelt van veertig bunder. Er was kennelijk ook behoefte aan kleinere percelen, gezien de uitgften in dezelfde periode van de Heijse Bunders. Dit blok was in achttien percelen verdeeld van precies één bunder groot.⁶³ In Veghel werden in vermoedelijk de twaalfde

55 Vriendelijke mededeling van Karel Leenders.

56 Vera, *Gemene gronden*, 419.

57 BHIC, toegang nr. 350, Collectie van Philips en Rogier van Leefdael, 1172 – 1686, inv. nr. 8, fol. 307-312; www.oudzijaart.nl.

58 Blickle, *Deutsche Untertanen*, 23-60 en 137-142.

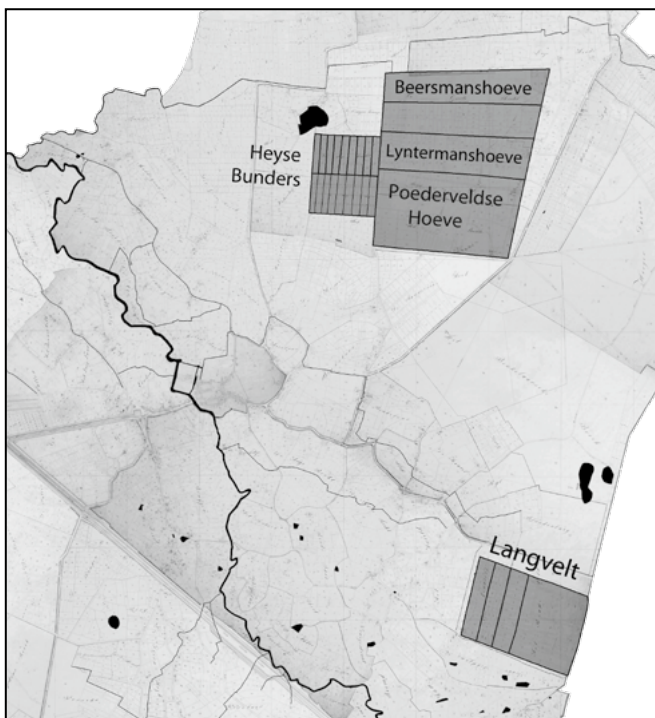
59 Hoppenbrouwers, ‘De middeleeuwse oorsprong’, 55-56; Smulders, ‘Dorp’, 6-7; Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 6.2 en 6.7. De oudste vermelding van een grondheer in de Meierij dateert uit 1262. In mijn proefschrift betoog ik dat de term ‘grondheer’ werd gebruikt voor plaatsen waar al in de Late Middeleeuwen een plaatselijke heer of vrouwe wordt genoemd. De term ‘heer’ houdt verband met hun rechtspraak over eigen bezittingen. Een aantal van hen verkreeg de status van gerechtsheer met openbare rechtspraak over de lieden in hun ressort, die niet onder het gezag van een andere heer vielen. De term ‘grondheerlijkheid’ verschijnt vanaf 1670 in de Meierijse bronnen.

60 Voor de steden en vrijheden: Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 5.2. Voor een beschrijving van de Brabantisering: Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 28-33.

61 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 2.6.

62 Camps, *ONBI*, 274 nr. 195 d.d. 1242 maart; idem, 278-279 nr. 201 d.d. 1244 januari 31.

63 De Bossche bunder of een maat die daar erg op lijkt, is dus ouder dan de stad ‘s-Hertogenbosch. De oorspronkelijke verkaveling van het zuidelijk blok van de Heijse Bunders ging verloren nadat secretaris Gerardus de Jong en Heer Gijselaar in de jaren rond 1728 deze percelen aankochten en er een bos aanplantten. In de jaren rond 1800 werd dit gebied opnieuw verkaveld en aan verschillende lieden verkocht. Zie www.oudzijaart.nl.

Enkele georganiseerde gronduitgiften in Veghel in de twaalfde eeuw

eeuw dus blokken verkaveld van verschillende grootte, kennelijk om aan de vraag naar zowel kleine als grote percelen te kunnen voldoen. Dit wijst op een samenleving met vrije lieden met verschillende welstand: grootgrondbezitters, grotere en kleinere vrije boeren. Horigen konden over het algemeen geen grond kopen. Overigens lijkt een deel van de grote blokken verkocht te zijn aan mensen van elders.⁶⁴ Eén uitgifte in Veghel is archeologisch gedateerd. Op de afbeelding op pagina 23 ziet men ten oosten van de kerk en het kasteel een trapeziumvormig middengrijs blok. Archeologisch onderzoek ter plaatse heeft aangetoond dat op dit blok vanaf rond 1050 gewoond werd en dat het daarvoor nog wildernis was.⁶⁵

Er is nog een tweede bron die ons informeert over de vrije boeren in Veghel. In de dertiende eeuw en in 1310 werden twee cijnzen die de inwoners van Veghel aan de hertog van Brabant betaalden voor hun gemene gronden omgeslagen over de bewoners. Omdat het cijnsbedrag nooit meer veranderde, versteende deze omslag direct. De bedragen verbonden aan de diverse huizen gingen niet verloren. Ze verhuisden niet of hoogst zelden en nooit ver. Als een huis afgebroken werd, bleven de cijns en het recht op het gebruik van de gemeint aan het betreffende perceel verbonden. Lieden die zich later in Veghel vestigden en die het medegebruik van de gemeint wensten, werden niet opgenomen in deze omslag van de cijnzen voor de gemeint. Met hen werden afzonderlijke regelingen getroffen.⁶⁶ Deze versteende omslag geeft ons een uniek en direct beeld van de plaatsen en verspreiding van de Veghelse huizen in 1310.⁶⁷ Bepaalde lieden kunnen afgezien hebben van rechten in de gemeint, bijvoorbeeld ambachtslieden die niet tevens boer waren. De eigenaar van de voorganger van kasteel Frisselstein betaalde niet voor zijn burcht, wel voor de boerderijen die hij bezat. De rest van de boeren werd voor verschillende bedragen aangeslagen; ongetwijfeld werd de aanslag berekend op basis van welstand en grondbezit. We weten dus waar de arme

en waar de rijke boeren in 1310 woonden. Op de afbeelding op pagina 23 zijn de huizen met donkergrijze stippen aangegeven. Hoe vetter de boer hoe vetter de stip.

Nu is er iets merkwaardigs aan de hand. Aan de westkant van de Aa (het huidige Dorshout, Zijtaart en Eerde) vinden we minder huizen, maar het zijn wel rijkere boeren, terwijl aan de oostzijde veel meer mensen woonden, waaronder relatief veel armen. Het is geen subtiel verschil, het lijken wel twee andere werelden. De 38 huizen aan de rijke westkant brachten ongeveer 60 % van het bedrag voor de cijns bij elkaar en de 144 huizen aan de oostkant samen slechts 40 %. Aan de rijke westkant betaalde 81 % twee stuivers of meer, aan de oostkant was dat slechts 16 %. In de rijke westkant komt 79 % van het bedrag van huizen die zeven stuivers of meer geven, aan de oostkant is dat slechts 8 %. Dat grote verschil vraagt om een verklaring.

De vruchtbaarheid van de bodem kan geen rol gespeeld hebben, want in dat geval zouden we verwachten dat de oostkant waar de meeste vruchtbare gronden lagen, een voorsprong had en geen achterstand. Als we naar de afbeelding op pagina 23 kijken, dan dient zich een andere verklaring aan. We betoogden eerder dat aan de oostkant van de Aa rond het Oude Kerkhof een vroegmiddeleeuws domein lag. Over de ontwikkeling daarvan in de loop der eeuwen is niets met zekerheid bekend. Het domein zal zich wel uitgebreid hebben, maar onduidelijk is hoeveel en waar. We kennen de situatie in Veghel pas enigszins vanaf rond 1190. Nu blijken in 1310 relatief veel van de armere Veghelse boeren in de tussen 1190 en 1314 uitgegeven strook grond om het oude domein heen te wonen (lichtgrijs op de kaart). Het lijkt er op dat dit veelal de nazaten zijn van horigen die enkele generaties daarvoor vrijgelaten waren. Ook elders aan de oostzijde van de Aa woonden relatief veel armen. Mogelijk bevonden de onderhorige huizen zich voornamelijk aan de oostkant van de Aa of bleef men na de vrijlating vooral daar wonen. De Aa lijkt tot op zekere hoogte een natuurlijke barrière geweest te zijn. Het beeld is in de periode van ongeveer een eeuw die verstreek tussen het vrijlaten van de horigen en 1310 wel wat vertroebeld. Mensen konden in de tussentijd naar elders verhuizen en sommige boeren zullen zich meer opgewerkt hebben dan andere boeren, maar als groep waren de bewoners van dit gebied gemiddeld nog steeds relatief arm.

Volgens de literatuur was een horige verplicht een aantal dagen op het land van zijn heer te werken en had hij daarnaast grond die hij voor zichzelf bewerkte, waarvan een deel van de opbrengst naar de heer ging. Hoe dit in Veghel precies geregeld was, is niet bekend. Zo is niet zeker of er buiten het centrale domein wel afhankelijke huizen stonden. Nu hoeft een horige niet altijd en overal armer en slechter af te zijn dan een vrije boer. Er wordt immers verondersteld dat door bevolkingsgroei in de periode rond 1175-1250 het economisch niet langer aantrekkelijk was om horigen te onderhouden. Het kan toen dus zo zijn geweest dat men het als vrije boer nog slechter had. Maar op de lange duur waren boeren die eigen grond bewerkten ongetwijfeld beter af dan horigen. Zij konden eventuele overschotten van de oogst verkopen en hadden bovendien de mogelijkheid hun boerenbedrijfjes door nieuwe ontginningen uit te breiden. Iets dergelijks lijkt te zijn gebeurd in Veghel aan de westzijde van de Aa. Daar woonden in 1310 de boeren meer verspreid en ze waren rijker dan die aan de oostkant.

64 De namen van de oudst bekende eigenaren, Lyntermans, Beersmans en Van Bille Van Liewis komen later in Veghel niet meer voor. In 1314-1340 werd op Krijtenburg 36 bunder uitgegeven aan een inwoner van Sint-Oedenrode. Zie www.oudzijtaart.nl.

65 Mooren, *Veghel Peellandstraat*, 116.

66 www.oudzijtaart.nl.

67 De cijns voor de gemeente werd in 1310 omgeslagen over 182 huizen. In 1374 werden in Veghel 153 gezinnen of haardsteden geteld zonder de armen en in 1438 273 niet-arme en 101 arme gezinnen. Zie Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlagen 2 en 3.

Een derde aanwijzing voor het bestaan van vrije boeren in Veghel in de twaalfde eeuw is het hertogelijk leengoed de Baecxhoeve in Zijtaart. Volgens het oudst bewaard gebleven leenboek uit de veertiende eeuw gold voor dit leengoed toen het Rooise leenrecht. Dit wijst er op dat deze hoeve eertijds een leengoed was van de heer van Rode.⁶⁸ De meest aannemelijke gang van zaken is dat een van de vrije boeren in de twaalfde eeuw zijn eigen landgoed aan de heer van Rode opdroeg om het als leengoed terug te ontvangen. Het is ook mogelijk dat deze hoeve eigen bezit was van de heer van Rode en daarna als leengoed uitgegeven werd. In beide gevallen is de hoeve in de twaalfde eeuw van een vrij persoon geweest. De Baecxhoeve lag inderdaad daar waar we op basis van andere gegevens vrije lieden situeerden: in Zijtaart aan de westzijde van de Aa.

De Veghelse vrije boeren, wier nazaten we in 1310 vooral ten westen van de Aa aantreffen, vormden in de tijd van de horigheid een relatief kleine en welgestelde groep. Waar kwamen zij vandaan? We weten het niet. Het kunnen vrije lieden van elders zijn geweest die op een onbekend moment in Veghel neerstreken of nazaten van de lokale domeinheer. Het is ook mogelijk dat het ging om nazaten van voormalige horigen die al voor de laatmiddeleeuwse transitie inzette in een lossere juridische en economische verhouding tot hun heer kwamen te staan of al veel eerder vrij man werden. Het is voorstelbaar dat bevolkingsgroei op het oude domein een overschot aan arbeidskrachten veroorzaakte. Dan is het houden en onderhouden van horigen economisch geen logische keuze. Men kan dan het domein met nieuwe ontginningen uitbreiden om zo het economisch evenwicht te herstellen. Een andere optie is de opbrengst van deze nieuwe percelen geheel aan de bewerkers van het land laten, met andere woorden: horigen (deels) vrij te laten. Het is goed mogelijk dat de laatmiddeleeuwse transitie een lange voorfase kende, waarbij het domeingoed als het ware geregeld vrije lieden produceerde. Al deze scenario's en combinaties daarvan zijn mogelijk. Een ding is wel duidelijk: in Veghel waren al vrije boeren vóór de laatmiddeleeuwse transitie inzette.

Het overschatte grondbezit van geestelijke instellingen

Steurs beperkt zich in zijn studie naar de 'geboorte van de regio' tot oorkonden uit veelal de twaalfde en dertiende eeuw, wat bij hem leidde tot een beeld waarin kloosters een overheersende rol speelden. Steurs geeft wel aan dat veel kloosterbezit weer teruggaat op lekenbezit, maar gaat daar niet verder op in.⁶⁹ Vera veronderstelt dat de meeste domeinheren opvolgers waren van geestelijke instellingen wier bezittingen zij zich toe-eigenden.⁷⁰ Bijsterveld heeft de uitbreiding van het grondbezit van de Luikse bisschop en Luikse geestelijke instellingen tussen ongeveer 972 en 1122 aannemelijk gemaakt. In zijn visie was de Luikse bisschop een machtige voorganger van de hertog van Brabant.⁷¹ We zullen nu proberen iets meer te zeggen over de hoeveelheid grondbezit en de macht van de geestelijke instellingen ten opzichte van die van de wereldlijke heren in de twaalfde en dertiende eeuw.

Het Veghelse domein is voor zover te overzien nooit in handen geweest van een geestelijke instelling. Het wordt mede daarom niet vermeld in bronnen.⁷² Kerkelijke instellingen raakten in Veghel pas gegoed in waarschijnlijk de dertiende eeuw (het klooster van Heilisseem) en vijftiende en zestiende eeuw (een aantal Bossche instellingen).⁷³ Er waren in de regio meer domeinen in handen van wereldlijke heren. Aan domeinen waren veelal hoven verbonden, waar recht werd gesproken over eigen bezittingen. Vera heeft de middel-eeuwse vermeldingen van dergelijke hoven op een rijtje gezet.⁷⁴ Hij noemt 23 hoven van geestelijke instellingen en 22 van wereldlijke heren. We mogen aannemen dat het aantal hoven van de wereldlijke heren groter is geweest, omdat over het algemeen hun oorkonden minder goed bewaard zijn gebleven dan die van de kloosters.

Een aantal van deze wereldlijke en geestelijke heren verwierf in de Meierij in de late twaalfde of dertiende eeuw de openbare rechtspraak in een bepaalde plaats. Luikse geestelijke instellingen slaagden daarin in Lith (Lambertuskapittel) en in Maren & Kessel (bisschop van Luik).⁷⁵ Andere geestelijke instellingen verwierven openbare rechtspraak in nog eens drie andere plaatsen.⁷⁶ In elf plaatsen zijn aanwijzingen dat een plaatselijke of regionale heer (vijf maal) of de hertog van Brabant (zes maal) als functionaris van een geestelijke instelling openbare rechtspraak verwierf.⁷⁷ In totaal komt de openbare rechtspraak dus in zestien plaatsen direct of indirect mede voort uit grondbezit en rechten van een geestelijke instelling. Wereldlijke heren verwierven in twintig andere plaatsen openbare rechtspraak.⁷⁸ Zij boekten dus vaker succes dan de geestelijke instellingen.⁷⁹

Het verwerven van die openbare rechtsmacht was gebaseerd op macht. De basis daarvan kon het bezit van grond of andere rechten in de betreffende plaats zijn, maar vaak speelden ook nog andere factoren een rol, zoals een positie als voogd of meier van een geestelijke instelling of steun van een sterke leenheer. De geestelijke instellingen konden profiteren van de steun van hun voogd, in de meeste gevallen de hertog van Brabant. We mogen aannemen dat de wereldlijke en geestelijke heren in de plaatsen waar ze openbare

68 ARB, Casselboek, fol. II-23: 'huis ende hof met allen synen toebehoorten gehleghe in de prochie van Veghele ane de Zittert ten Roedschen rechte'

69 Steurs, *Naissance*, passim.

70 Vera, *Gemene Gronden*, 15.

71 Bijsterveld, 'Van Texandrië naar de Kempen', 67 schrijft: '... toen de macht van de bisschop (van Luik) plaats maakte voor die van de hertog van Brabant.' Meer recent Bijsterveld, 'Aristocratic Identities'; Bijsterveld betreft een groter gebied dan de Meierij in zijn betoog, met name het gebied aan de Maas.

72 Bijsterveld heeft zich afgevraagd of Lambertus als patroon van de Veghelse kerk een aanwijzing zou kunnen zijn voor bezit van het Luikse Lambertuskapittel in Veghel. Veghel zou mooi liggen aan een landroute tussen Someren en bezittingen van het kapittel aan de Nedermaas. Zie: Bijsterveld: 'Van Texandrië naar de Kempen', 71-73 en Theuws en Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum', met name de kaart op blz. 132. Dat is een interessante invalshoek. Bijsterveld schrijft dat in 10 van de 28 plaatsen met een Lambertuskerk in de Meierij en het gebied langs de Maas bezit van het Lambertuskapittel aanwijsbaar is en in nog eens 4 plaatsen misschien. Omdat kerkelijk bezit veelal sporen in de bronnen nalaat, is het onwaarschijnlijk dat het kapittel ook in het merendeel van de andere helft van de plaatsen gegoed was. In Bakel werd in 721 een kerk aan onder andere Lambertus gewijd, zonder dat er van Luiks bezit in Bakel sprake is. Lambertus kon dus ook door anderen dan het Lambertuskapittel als patroon van een kerk gekozen worden. De enige aanwijzing van Veghelse banden met Luik zijn tot dusver aangetroffen in de oudst bewaard gebleven Veghelse dorpsrekening van 1604-1605. Het corpus of dorp Veghel was een jaarlijkse rente schuldig aan 'de domheer van Luijck'. Naar het laat aanzien was de domheer van Luik een van de vele partijen waarvan de Veghelaren aan het einde van de zestiende eeuw geld leenden vanwege de betalingen die men moest doen aan onder andere de oorlogvoerende partijen. Oudere Luikse rechten zouden kunnen samenhangen met de kerk (patronaatsrecht, tienden) of betrekking hebben op grond dan wel cijzen of op leengoed, maar daarvan zijn geen sporen gevonden. Voor een transcriptie van de dorpsrekening van 1604-1605. Zie www.oudzijaart.nl.

73 www.oudzijaart.nl.

74 Vera, *Gemene gronden*, 159-169.

75 Verder was de bisschop van Luik leenheer van de heer van Herlaar voor de heerlijkheid Herlaar met toebehoren, waaronder bepaalde rechten in Waalre en Hilvarenbeek. Mijns inziens heeft de bisschop van Luik hier zijn positie niet te danken aan grondbezit. Zie Asseldonk, *De Meierij*, h. 30.

76 Zie par. 'De hertog van Brabant en de plaatselijke heren' verderop in dit artikel en Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 28-32. Sterksel (Averbode), Lieshout (Floreffe) en Alem (Sint-Truiden).

77 Plaatselijke heren in Deurne (via Echternach en leenband met hertog), Waalre (via Echternach), Budel (via OLV-kapittel te Aken), Woensel (via Sint-Truiden), Empel (via Crespin); de hertog in Lierop (via Floreffe), half Bergeijk (via Thorn, de andere helft van Bergeijk behoorde tot het graafschap Loon), half Hilvarenbeek (als co-patroon van het kapittel), Lithoijen (via Remigiusabdij), Oostelbeers (via de abdij van Berne) en Berlicum (via de abdij van Berne).

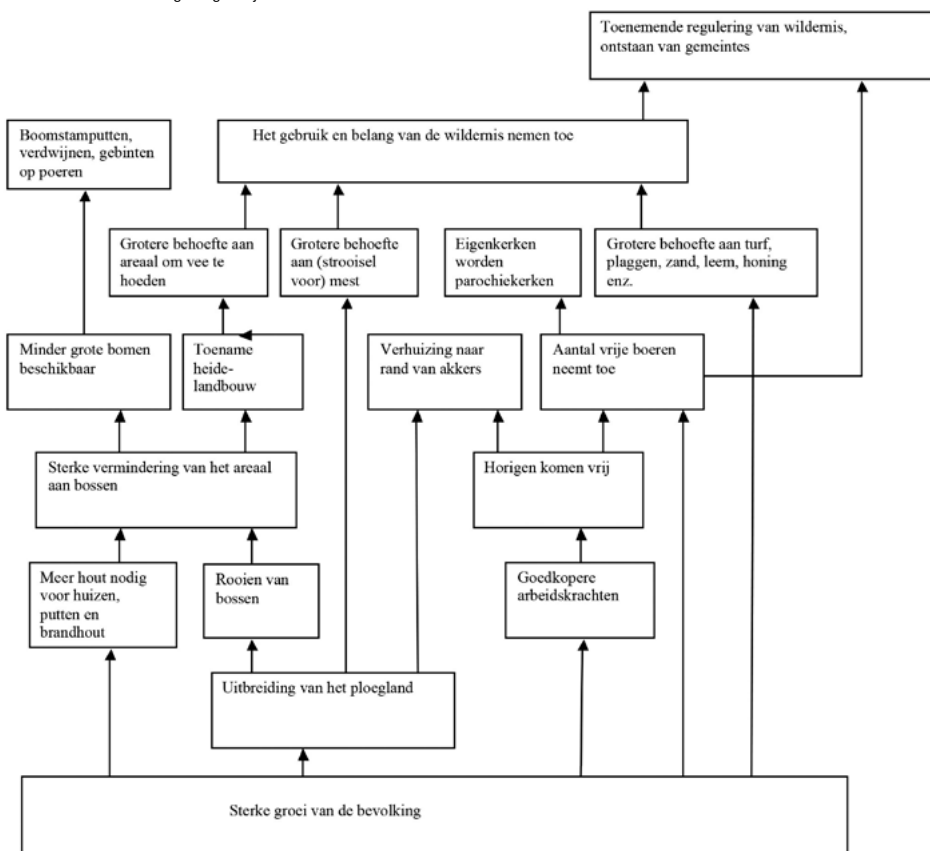
78 Heeze, Asten, Aalst, Drunen (waaronder Waalwijk, Loon op Zand en Gansoijen), Tilburg; Geldrop (als leen van Gelre): Vught (als leen van Gelre); Luyksgestel (als leen van de graaf van Loon); Nieuwkuijk (als leen van de heer van Hoogstraten); Boxtel (als leen van de keizer); Heeswijk met half Dinther (als leen van de graaf van Megen); Herlaar en mogelijk Sint-Michielsgestel (als leen van de bisschop van Luik); Verder als leen van de hertog van Brabant: Geffen (deels ook leen van de heer van Empel en Meerwijk), Eckart, Hagoort, Mierlo en Moergestel. In Eindhoven, Oirschot en Hilvarenbeek wist de plaatselijke heer de helft van de openbare rechtspraak te verwerven en de hertog de andere helft.

79 Er zijn in de Meierij meer schepenenbanken geweest, maar die hadden hun oorsprong niet mede in grondbezit. Ze werden door de hertog ingesteld vanwege strategische redenen, vanwege het regelen van de openbare rechtspraak of bij de instelling van een nieuwe heerlijkheid. In enkele plaatsen bestonden burengerechten, terwijl in Haaren een schepenenbank ingesteld werd op verzoek van de inwoners. Zie Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 28-33.

rechtspraak verwierven, al eerder gegoed en gerechtigd waren, wellicht met uitzondering van een aantal plaatsen in het graafschap Rode en de eninge van de Kempen.⁸⁰

Verder was er ook nog kleinschaliger grondbezit. Ter illustratie de situatie in Veghel. In de bewaard gebleven oorkonden van vóór 1310 worden in Veghel twee landgoederen vermeld: een goed dat behoorde aan het klooster van Heilisse in het huidige België en verder het goed Ten Boemgarde van Gherlacus van den Bossche.⁸¹ Wie alleen op bestaande oorkonden afgaat, zou uitgaande van deze twee vermeldingen kunnen denken dat de ene helft van het grondbezit in Veghel in handen was van geestelijke instellingen en de andere helft in die van wereldlijke personen en eventueel ook dat er in Veghel alleen grootgrondbezit was. In werkelijkheid waren er in 1310 echter 182 huizen waarvan er slechts één in handen was van een geestelijke instelling. Dit laat zien hoe sterk de bewaard gebleven oorkonden de werkelijkheid kunnen vertekenen. Veel van de bewoners van die 182 huizen waren opvolgers van voormalige horigen, maar daarnaast was er in de periode rond 1100-1150 ook al een aantal vrije boeren. Het klooster van Heilisse volgde in Veghel waarschijnlijk een van de kleinere grondbezitters op. Dit klooster bezat volgens latere gegevens een hoeve en cijnsgoed gelegen tussen en op het Middegaal en het Ven. Dat was een ander goed dan het oude domein op de Boekt. Als een geestelijke instelling in een plaats gegoed was, hoeft dat dus niet altijd en overal veel voor te stellen. Het kan, zoals in Veghel het geval was, om een van de vele landgoederen of boerderijen ter plaatse gaan.

Model van oorzaken en gevolgen tijdens de laatmiddeleeuwse transitie

Al met al verdient het beeld van de overheersende rol van de kloosters en andere geestelijke instellingen heroverweging. Het grondbezit en de macht van de wereldlijke heren was in de Meierij in de twaalfde en dertiende eeuw voor zover is te overzien groter. Bovendien illustreert de situatie in Veghel dat er in die periode ook veel kleinschalig grondbezit was, in handen van vrije boeren. De bisschop van Luik en Luikse instellingen waren weliswaar actieve spelers in het geheel, maar lijken er niet in geslaagd te zijn een overheersende rol te gaan spelen.

In het schema op pagina 30 zijn de belangrijkste hiervoor besproken oorzaken en gevolgen tijdens de laatmiddeleeuwse transitie nog eens bij elkaar gezet. Wat betreft de factoren die van belang zijn geweest voor het op gang brengen of versnellen van het proces van afbakening van gebruiksrechten op de wildernis en de vorming van gemeintes springen er twee uit: de toename van het aantal vrije boeren en het toenemende belang van de wildernis voor de bevolking, met name voor de agrarische bedrijfsvoering. Deze factoren bleven ook na de vorming van de gemeintes een steeds grotere druk zetten op de gemene gronden. Hiermee hebben we een model voor de vorming van de gemeintes. Dat is mooi, zult u zeggen, maar klopt dit model ook met de bekende historische gegevens? Die vraag proberen we in de volgende paragraaf te beantwoorden.

Het ontstaan van de gemeintes

We testen ons causale model aan de hand van wat de bronnen ons te vertellen hebben over twee cruciale elementen: het tijdstip van het ontstaan van gemeintes en de rol die de boeren en de heren hierin speelden.

De oudste vermelding van een gemeint

Vanaf 1196 verschijnen de gemeintes in de bronnen.⁸² Volgens Vera bestaat er echter een oudere vermelding: Wigbaldus schonk in de eerste helft van de negende eeuw een hoeve en een wat Vera vertaalt als ‘gemeenschappelijk bos’ te Rosmalen aan de abdij Lorsch.⁸³ De tekst is alleen bekend uit een aantekening in de *Codex Laureshamensis* uit het einde van de twaalfde eeuw. De datering is gebaseerd op de plaatsing van de tekst in de codex tussen vermeldingen van schenkingen uit 815 en 850.⁸⁴ Bijsterveld wijst er op dat er in deze

80 In Van Asseldonk, ‘Texandrië’, schets ik het volgende hypothetisch scenario, gebaseerd op de schaarse beschikbare gegevens: via graaf Ansfried junior, tevens bisschop van Utrecht (995-1010), kwam het grafelijk gezag in de gouw Texandrië bij de bisschop of kerk van Utrecht terecht, waarna dat gezag verwaterde. Later in de elfde en in de twaalfde eeuw verschijnt naast de geestelijke instellingen ook de lokale en regionale aristocratie in de bronnen. Een aantal van hen – waaronder ook de bisschop van Luik en Luikse instellingen – eigende zich plaatselijk openbare rechtspraak toe, iets wat eerder een recht van de graaf van Texandrië was. Wat betreft het graafschap Rode kan men ook denken aan delegatie van overheidsgezag. De graaf van Gelre usurpeerde als voogd van de Utrechtse kerk de oude rechten op de gouw Texandrië, maar kon inmiddels niet om de positie van de aristocratie en geestelijke instellingen heen. Zijn rechten, waaronder een tolweg, de openbare rechtspraak en wat later ook het gezag over de wildernis, bleven beperkt tot het oude kerngebied van de gouw, dan de eninge van de Kempen genoemd. De hertog van Brabant werd door de Utrechtse kerk met rechten op de Kempen beleend en beide pretendenten beslechtten de kwestie met een oorlog, die de hertog van Brabant in 1203 won.

81 Camps, *ONB* 1, 683-684, nr. 569 d.d. maart 1298; idem, 787-789, nr. 660 d.d. 1304 januari 6.

82 Camps, *ONB* 1, 145-147 nr. 85 d.d. 1196 (tussen 13 mei en 4 juni) (Heeswijk); 278-279 nr. 201 d.d. 1244 januari 31 (Lierop). Vera concludeert mijns inziens ten onrechte dat Maria van Brabant als privé persoon over deze gemeint te Lierop beschikte. De toestemming van de geburen van Lierop wordt door hem afgedaan met ‘En de burenen mochten er ook nog wat van vinden’. Zie Vera, *Gemene gronden*, 163.

83 Vera, *Gemene gronden*, 190; Camps, *ONB* 1, 23-24 nr. 17 (815-850?), *mansum l et silve communionem*.

84 Eerder vroeg ik me af of de woorden *et silve communionem* niet pas bij de aanleg van het Codex toegevoegd zouden kunnen zijn, wat zou aansluiten bij andere aanwijzingen voor de uitoefening van rechten op de wildernis vanaf het einde van de twaalfde eeuw, zoals de invoering van cijzen op nieuwe uitgiften.

oorkonde geen sprake was van een gemeenschappelijk bos, maar van een gemeenschappelijk aandeel in een bos.⁸⁵ Daarmee valt deze vermelding af. We houden dan als oudste vermelding van gemeenschappelijke gronden die uit 1196 over. Dat sluit goed aan bij ons model dat de gemeintes laat ontstaan tijdens de laatmiddeleeuwse transitie.

Grenzen van heerlijkheden en gemeintes

In de veertiende eeuw kwam een aantal heerlijkheidsgrenzen en gemeintsgrenzen overeen, zoals blijkt uit de omschrijvingen in oorkonden. Het volgende overzicht is niet uitputtend.

Tabel 1 Voorbeelden van samenvallen van grenzen van gemeintes en heerlijkheden

grenzen van:	Jaar	Omschrijving
Gemeint van Geffen	1303	<i>infra terminos seu limites iurisdictionis Henrici de Nuwelant</i> ⁸⁶
Gemeint van Strijp	1303	<i>ad limitationem Wilhelmi domini de Cranendonck</i> ⁸⁷
Gemeint van Woensel	1307	also als si streckt in elken ende in also velen als onse gherichte vulcomelike dat besleet ⁸⁸
Gemeint van Eersel c.s.	1326	<i>debitam devisionem comitis Lossensis</i> ⁸⁹

Waar grenzen van heerlijkheden en gemeintes overeenkwamen, zouden deze in beginsel terug kunnen gaan op oude domeingoederen, zoals Vera betoogt. Het is ook mogelijk dat de situatie pas tijdens de laatmiddeleeuwse transitie ontstond, dat is op basis van de bronnen niet direct te zeggen. De voorbeelden in bovenstaande tabel betreffen steeds de buitengrenzen van heerlijkheden en gemeintes. In sommige heerlijkheden kwamen verschillende kleinere gemeintes voor. Dan waren er ook grenzen van de kleine gemeintes gelegen binnen de heerlijkheid; we noemen dit de binnengrenzen van de gemeintes. De belangen van de heer waren nooit in het geding bij het vaststellen van de binnengrenzen, eventueel wel bij de buitengrenzen. We zullen hierna nog betogen dat dit het verloop van de gemeint van Esch aan de kant van Vught kan verklaren. Een ander voorbeeld vinden we in Moergestel. Daar gaf de plaatselijke heer verschillende kleine gemeintes uit aan een of meerdere gehuchten.⁹⁰ De heer van Moergestel bemoeide zich in 1389 met de buitengrens van de gemeint van Oisterwijk en de heerlijkheid Moergestel.⁹¹ Een vergelijkbare situatie bestond in Oirschot en ook in Boxtel met een wirwar van veelal kleine gemeintes. De heer van Boxtel bemoeide zich in 1540 met de afbakening van rechten in de Theereheide, gelegen aan weerszijden van de grens van Boxtel en Sint-Michielsgestel.⁹²

In Tilburg-Oisterwijk werden tussen 1300 en 1327 vier gemeintes uitgegeven aan verschillende gehuchten. De ligging van de gehuchten en hun gemeintes is erg onregelmatig.⁹³ Dit grillige patroon kan verklaard worden door ervan uit te gaan dat de heer zich hier niet met het vaststellen van grenzen heeft bemoeid, omdat het slechts om binnengrenzen in zijn territorium ging. Deze heer was toen de hertog van Brabant, die al vóór 1223 de heer van Tilburg had uitgerangeerd. De stichting van de heerlijkheid Oisterwijk door de hertog kort voor 1212 heeft geen invloed gehad op het verloop van de grenzen van gemeintes. Deze lagen rond 1212 dus al grotendeels of helemaal vast.

Ook in het graafschap Rode bemoeide de heer (de graaf van Gelre) zich niet met de binnengrenzen, waaruit het onregelmatige verloop van gemeintsgrenzen verklaard kan worden. Zo hadden de drie gemeenschappen Aarle, Rixtel en Beek een gezamenlijke gemeint en hadden de inwoners van Aarle ook rechten in de gemeint van Bakel.⁹⁴ In de eninge van de Kempen

zien we diverse combinaties van gehuchten samenwerken in gemeintes van verschillende groottes.⁹⁵ Dit onregelmatig patroon wijst erop dat ook hier sprake is van binnengrenzen van een rechterlijk ressort, in dit geval de eninge van de Kempen.⁹⁶ Vera's poging dit patroon te verklaren uit de begrenzing van oudere domeingoederen is niet overtuigend, omdat er nogal wat domeinen voor de dag getoverd moeten worden waarvoor verder geen enkele aanwijzing bestaat.⁹⁷ Ook verklaart Vera daarmee niet hoe het kan dat een gehucht in verschillende gemeintes participeerde, wat toch geregeld voorkwam.

Het bovenstaande wijst er op dat de grenzen van de gemeintes primair door gebruikersgroepen onderling vastgesteld werden, onder het waakzame oog van de heren die over hun heerlijke belangen waakten. Er kan een zekere wisselwerking geweest zijn tussen de belangen en rechten van boeren en heren. Heren kunnen gezag geclaimd hebben over wildernis die door hun onderdanen gebruikt werd. Waar heerlijkheidsgrenzen bestonden, konden boeren die grens als argument gebruiken om rechten ten opzichte van naburige gemeenschappen te verdedigen. Dergelijke dynamiek is in de veertiende eeuw in de bronnen aantoonbaar en zal waarschijnlijk van oudere datum zijn, al moeten we wel bedenken dat heerlijkheidsgrenzen op sommige plaatsen wat later ontstonden dan de gemeintsgrenzen.⁹⁸

De wisselwerking tussen de belangen van heren en boeren was niet dwingend. De boeren hoefden zich niet per se te laten leiden door het rechterlijk ressort van hun heer. Een fraai voorbeeld hiervan is de Bodem van Elde. De gebruikersgroep van de gemeint bestond in 1314 uit onderdanen van de hertog van Brabant (een deel van de inwoners van Sint-Oedenrode, Schijndel en Middelrode), van de heer van Boxtel (deel van Boxtel) en van de heer van Herlaar (deel van Sint-Michielsgestel). Ook hier hebben deze heren in de loop der eeuwen wel hun heerlijke belangen bewaakt, bijvoorbeeld wat betreft het recht op het hout en bij het uitgeven van percelen.⁹⁹

⁹⁵ Bericht van Bijsterveld d.d. 10 februari 2013.

⁹⁶ Camps, *ONBI*, 768-769 nr. 642 d.d. 1303 mei 16.

⁹⁷ Camps, *ONBI*, 772 nr. 645 d.d. 1303 juli 17.

⁹⁸ Camps, *ONBI*, 898-900 nr. 752 d.d. 1307 september 17.

⁹⁹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 51-52 nr. 24 d.d. 1326 december 20.

⁹⁰ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

⁹¹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 181-182 nr. 95 d.d. 1389 oktober 12.

⁹² Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

⁹³ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

⁹⁴ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

⁹⁵ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11. Een aantal voorbeelden: 1) Zand-Oerle, Knegsel, Hoog-Casteren, Vessem en Wintelre; 2) Zonderwijk, Meerveldhoven, Zeelst en Blaarthem; 3) Veldhoven, Steensel, Sittard (onder Oerle) en Wolfshoek; 4) Knegsel en Kattenberg; 5) Zeelst en Strijp; 6) Eersel, Berkt, Broek, Weebosch, Hapert, Hoog-Casteren en Duizel; 7) Hoogeloon en Casteren; 8) Schadewijk, Hobbel en Bovenheuvel; 9) Bergeijk en Westerhoven; 10) Broekhoven en Riethoven en 11) Vessem en Wintelre.

⁹⁶ Naast de cijnsdata en de afwezigheid van andere gerechtsheren in dit ressort is dit is een onafhankelijke bevestiging voor de ligging en omvang van de eninge van de Kempen.

⁹⁷ Vera, *Gemeene gronden*, 196-197: Vera schrijft: 'het (is) hypothetisch zeer goed mogelijk dat deze conglomeraten van gemeenschappen teruggaan op oude domeinen en dat de grenzen van de gemeynt de grenzen van het oude domein vormden. (...) men (zou) bijvoorbeeld kunnen stellen dat Oerle, Vessem, Wintelre, Knegsel, Hoogcasteren of tenminste delen daarvan met een deel van Oostelbeers en Hees op een bepaald moment één domein hebben gevormd.'

⁹⁸ Van Asseldonk, 'Bergeijk', 22-28: Eerder veronderstelde ik dat de grenzen van Bergeijk in 1285 nieuw waren. Nu ik de vorming van de grenzen van gemeintes beter bestudeerd heb, denk ik dat de rechterlijke grenzen van Bergeijk in 1285 afgeleid werden van een al bestaande afbakening van gebruiksrechten op de wildernis, die ook als basis diende voor de gemeintsgrenzen van Bergeijk die in 1331 geformaliseerd werden. Camps, *ONBI*, 482-483 nr. 386 d.d. 1282 april 13 (grens tussen Asten en Lierop); 582-584 nr. 481 d.d. 1292 juli 26 (grenzen van Mierlo).

⁹⁹ In het cijnsboek van de hertog van 1340 werden de cijnsen voor percelen uitgegeven in de Bodem van Elde in de onderscheiden dorpen geadministreerd. In 1775 was er een conflict tussen Schijndel en de gezworenen van de Bodem van Elde over uitgegeven percelen. Zie Van Asseldonk, *'s Hertogs tienduizend bunders*; Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 10.3.4.2.7; Camps, *ONBI*, 602-603 nr. 496 d.d. 1293 juli 9, regeling betreffende het hout.

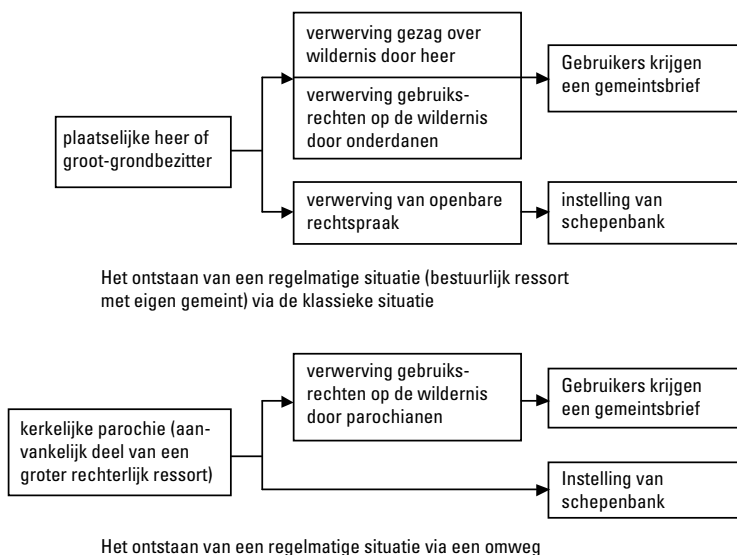
De indeling in gebruikersgroepen

De indeling in gemeintes met bijbehorende gebruikersgroepen kreeg na rond 1190 binnen enkele decennia grotendeels zijn beslag. We baseren die datum op de oudste vermeldingen van gemeintes in bronnen (vanaf 1196) en de situatie in Tilburg-Oisterwijk (voor rond 1212) en in Sint-Oedenrode (voor 1232-1233, zie hierna). Deze indeling is een eeuw of meer ouder dan de meeste schepenbanken en daarmee de bestuurlijke indeling in het graafschap Rode en de eninge van de Kempen. Daar waar het om grillige binnengrenzen ging en inwoners uit meerdere plaatsen of gehuchten samen een gemeint gebruikten, waren de grenzen van de gemeintes niet bruikbaar als dorpsgrenzen. Dat bemerkte Hendrik Verhees toen hij in de decennia vóór 1794 de dorpsgrenzen op zijn Meierijkaart wilde tekenen (zie afbeelding pagina 12). In het gebied van de eninge van de Kempen, het graafschap Rode en op nog enkele andere plaatsen was hij gedwongen een aantal dorpsgrenzen weg te laten.¹⁰⁰

Gerechtigden in een gemeint woonden lang niet altijd binnen de grenzen van hun gemeint. Hier en daar – maar lang niet overal – kwamen gebruikersgroepen overeen met hun parochie, zoals te Dommelen, Lommel, Mierde, Hilvarenbeek, Veghel en Erp.¹⁰¹ Sint-Oedenrode bestond in die tijd nog uit twee gemeenschappen rond twee kerken: Eerschot en Sint-Oedenrode.¹⁰² Beide hadden hun eigen gemeint.¹⁰³ In 1232 of 1233 kregen deze twee gemeenschappen een gezamenlijke schepenbank, maar op dat moment waren de twee afzonderlijke gemeintes al gevormd; de schepenbank speelde daar geen rol meer in.¹⁰⁴

Het is aardig om te zien dat een aantal parochiegemeenschappen met een gemeint in de dertiende of veertiende eeuw ook een eigen schepenbank kregen.¹⁰⁵ Via een omweg ontstond er toch nog een regelmatige situatie: een bestuurlijk-rechterlijk ressort met een eigen gemeint (zie schema pagina 34). We moeten die plaatsen niet verwarren met de klassieke situatie van een plaatselijke heer die tijdens de laatmiddeleeuwse transitie openbare rechtspraak en gezag over de wildernis in zijn heerlijkheid verwierf. Daarvan was in het graafschap Rode en in de eninge van de Kempen nergens sprake, omdat die rechten in handen waren van de graaf van Gelre.

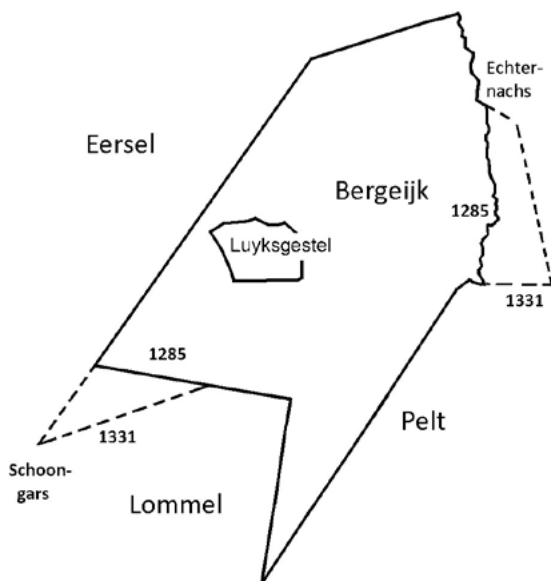
Twee manieren voor het ontstaan van een regelmatige situatie

De grenzen in de gemeentsbrieven

In de gemeentsbrieven die vanaf het einde van de dertiende eeuw werden uitgegeven, worden deels bestaande en deels ook nieuwe gemeentsgrenzen beschreven. Dit sluit beter aan bij het idee dat de globale indeling in gemeentes pas rond 1190-1230 zijn beslag kreeg dan bij de door Vera veronderstelde oude grenzen van domeinen.

Hier en daar bestonden voor verschillende rechten verschillende regelingen of grenzen. Het is moeilijk daar algemene conclusies aan te verbinden; elke regeling had haar eigen logica.¹⁰⁶ Als er wildernis was die door boeren uit meerdere gemeenschappen gezamenlijk gebruikt werd, waren er diverse oplossingen mogelijk. Vaak werd in de gemeentsbrief of al eerder een grenslijn vastgesteld om wederzijdse rechten af te bakenen. Een andere oplossing was dat men een gezamenlijk gebruikt stuk wildernis aan de gebruikende gemeenschappen gezamenlijk uitgaf, zoals te Rixtel, Aarle en Beek gebeurde. Ook kwam het wel eens voor dat hetzelfde stuk wildernis aan verschillende gemeenschappen uitgegeven werd, zodat er overlappende gemeentes ontstonden, zoals die van Lommel en Bergeijk (zie de afbeeldingen hiernaast).¹⁰⁷ Alleen de eerste mogelijkheid, het vaststellen van een eenduidige grens, past in Vera's model. Alle mogelijkheden passen in het door ons voor- gestelde model.

De grenzen van de heerlijkheid (1285) en gemeint (1331) van Bergeijk. De gemeentsgrens van 1331 week af van de in 1285 vastgestelde heerlijkheidsgrens die vermoedelijk weer afgeleid was van oudere gemeentsgrenzen. Politieke belangen van de hertog van Brabant speelden hierbij een rol. Zie noot 95.

Grenspunt de Schoongars op de Meerijkaart van Hendrik Verhees

¹⁰⁰ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 41.1.2.

¹⁰¹ Camps, *ONB* 1, 999-1001 nr. 824 d.d. 1310 augustus 5; Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 10.2.1.

¹⁰² Van Asseldonk, *Census domini ducis*, 77-78; *De Meierij*, par. 28.2.2.2.

¹⁰³ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

¹⁰⁴ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.3.1.

¹⁰⁵ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 33.1.

¹⁰⁶ Vera, '650 jaar Beerse gemeint', 172 (afbakening van rechten in de gemeint van Oost- en Middelbeers); BHIC, RAV, inv. nr. 10, fol. 270 (afbakening van rechten op de gemeint tussen Veghel en Erp); Vangheluwe, 'Gemeentsgrenzen', 71-75 (het recht om percelen uit te geven was in Lommel gekoppeld aan de jurisdictie van de schepenbank; Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 10.3.4.2.7 (hetzelfde recht was in Schijndel gekoppeld aan de grens van de gemeint).

¹⁰⁷ De gemeentsgrens van 1331 week af van de in 1285 vastgestelde heerlijkheidsgrens die vermoedelijk weer afgeleid was van oudere gemeentsgrenzen. Politieke belangen van de hertog van Brabant speelden hierbij een rol. Zie noot 95.

De vooraarden

Als we scherper op de details gaan letten, komt de bemoeienis van de boeren bij de vorming van de gemeintes en gemeintsgrenzen nog duidelijker naar voren. In een aantal gemeintes lagen zogeheten vooraarden. Dat waren delen van een grotere gemeint waar bepaalde gemeenschappen het alleengebruik hadden. Vooraarden bestonden onder andere in Vessem, Kerk-Oerle, Duizel, het gehucht Waalwijk in de parochie Riethoven en te Berkt in de parochie Bergeijk.¹⁰⁸ Dergelijke vooraarden gaan niet terug op oude landgoederen, maar ontstonden door langdurig gebruik van bepaalde delen wildernis door de in de nabijheid wonende boeren.

Het model getest

Eerder formuleerden we een causaal model waarin het ontstaan van gemeintes een gevolg was van de toename van het aantal vrije boeren en het toenemende gebruik van de wildernis tijdens de laatmiddeleeuwse transitie. Door in detail te kijken naar de situatie in een aantal plaatsen konden we bevestigen dat de gemeintes in de eerste decennia na 1190 ontstonden. Dat past goed in het model. Verder wijzen de historische gegevens erop dat de gemeintes vooral door vrije boeren ingesteld werden. Ook dat bevestigt ons model, dat daarmee de eerste test doorstaan heeft. Vera's model (gemeintes bestonden al rond 1100 en waren het werk van de heren) krijgt geen steun. Ook de situatie in Veghel, waar in de twaalfde eeuw zowel een domein met horigen als vrije boeren existeerden, is niet goed te rijmen met Vera's model van vlakdekkende domeinen rond 1100. In de volgende paragraaf kijken we naar een andere bewering van Vera: volgens hem zou het gezag over de wildernis oorspronkelijk een privaatrechtelijk karakter hebben. Hoe zat het met die eigen of privéwildernis?

De eigen wildernis

We inventariseren eerst wat de bronnen over de privéwildernis te melden hebben. Daarna gaan we in op de toenemende druk op de wildernis en de rechtsgrond van het gebruik van de wildernis.

Vermeldingen van privéwildernis vóór circa 1190

Er is een aantal oorkonden bewaard gebleven uit de achtste tot en met de tiende eeuw waarin schenkingen aan abdijen worden beschreven. Het gaat om domeinen met horigen en toebehoren, zoals akkers, weiden, beemden en ook wildernis. In de opsomming van weggeschonken bezittingen wordt ook een aantal malen het *watriscafo* vermeld. Leenders zag er 'waarschap', ofwel gebruiksrechten van wildernis, in.¹⁰⁹ Tiefenbach verklaart het woord als het recht op het gebruik van water, wat aannemelijker is.¹¹⁰ Wildernis wordt vermeld als water, bos, broekland en als niet in cultuur gebracht land (*terrae incultae*).¹¹¹ Deze wildernis was verbonden aan domeinen of landgoederen. Over de omvang van die eigen wildernis maken de oorkonden ons meestal niets wijzer. Alleen van de omvang van de wildernis die bij een van de hertogelijke landgoederen te Orthen hoorde, kunnen we ons een beeld vormen, omdat Den Bosch gesticht werd in een bos van de hertog dat bij een van die Orthense landgoederen hoorde. De afstand tussen de kerken van Orthen en Den Bosch was ongeveer twee kilometer. Als we de omvang van het landgoed benaderen met een vierkant met zijden van twee kilometer, dan was het vierhonderd hectare groot. Aan het landgoed te Orthen was meer wildernis verbonden dan voor de landbouw nodig geweest zal zijn, maar deze wildernis werd ook gebruikt als hertogelijk jachtbos of warande.¹¹² Een

tweede warande wordt in 1314 in Helmond vermeld. Daar resideerde in het midden van de dertiende eeuw Maria van Brabant.¹¹³ Er werden ook gebruiksrechten op de wildernis weggeschonken. Het gaat dan om visrechten¹¹⁴ en het recht om varkens in de bossen te akeren.¹¹⁵ Er is geen enkele aanwijzing dat al vóór rond 1175 plaatselijke machthebbers of grondbezitters in de Meierij gezag claimden op wildernis die niet verbonden was aan hun domein of landbouwbedrijf of die niet als warande in gebruik was.

Vermeldingen van privéwildernis tijdens en na de laatmiddeleeuwse transitie

De laatmiddeleeuwse transitie maakte geen einde aan overdrachten van privéwildernis. Die worden ook tijdens en na deze laatmiddeleeuwse transitie in oorkonden vermeld. Zo droeg Dirk van Altena in 1212 woeste gronden in Mierde, gelegen tussen de hofstede Culitsrode en het beekje de Stroom, over aan de abdij van Averbode.¹¹⁶ De abdij Terkameren verwierf in 1313 een hof met wildernis in Giersbergen, gelegen tussen de gemeintes van Drunen en Helvoirt.¹¹⁷ Een ander voorbeeld is de Binderse Gemeynt, aan de abdij van Binderen gekomen bij de verwerving van het goed Houthem te Sint-Oedenrode.¹¹⁸ In de dertiende en veertiende eeuw ging het steeds om overdrachten van eigen wildernis van beperkte omvang. In enkele gevallen ontstond door dergelijke overdrachten een samenhangend bezit met wildernis met de omvang van een klein dorp, zoals Sterksel, Hooidonk, een deel van Hapert-Hoogeloon en het grotere dorp Reusel.¹¹⁹ Een groot dorp waar de heer privaatrechtelijk gezag op de wildernis had, zoals Reusel, was in de Meierij een uitzondering en niet de regel.

De druk op de wildernis

Als eigen wildernis vooral verbonden was aan domeinen of landgoederen, dus landbouwbedrijven, dan kunnen we ons afvragen hoeveel wildernis daarvoor nodig was. De wildernis zal in de twaalfde eeuw minder intensief zijn gebruikt dan in de veertiende eeuw het geval was, omdat er toen nog minder boeren woonden. Met de toename van de bevolking en het cultuuraaraal nam de druk op de wildernis geleidelijk toe. Voor Veghel is berekend dat het cultuurland rond 1190 zo'n tachtig percent was van het areaal in het begin van de veertiende eeuw.¹²⁰ Voor Bergeijk was dat – met wat voorbehoud – ongeveer dertig percent.¹²¹ Als we

108 Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 11.

109 Leenders, *Turnhoutervoorde*, 185, 226.

110 Tiefenbach, *Studien*, 92-96. Enkele pertinentieformules in oorkonden uit de achtste eeuw die schenkingen aan Willibrordus beschrijven, sluiten af met *cum ingresso et egressu et watriscafo*, een uitdrukking die vertaald kan worden als 'het recht op het ongehinderd ingaan en uitgaan over wegen en op het gebruik van water of waterlopen'. Zie Camps, *ONB I*, 5-6 nr. 4 d.d. 710 juli 29; 6-8 nr. 5 d.d. (712 of 713); 8-10, nr. 6 d.d. 712 juni.

111 Bijvoorbeeld Camps, *ONB I*, 3-4 nr. 3 d.d. 703 of 704 oktober 1 (water en bos); 23-24 nr. 17 (815-850?) (bos); 27-29 nr. 21 d.d. <931 (ongecultiveerde gronden); nr. 32 (1076 april 27 – 1099 april 14) (bos, ongecultiveerde gronden en water); 71-73 nr. 46 1146 (maart 13 – april 3) (bos); 145-147 nr. 85 1196 (tussen 13 mei en 4 juni) (broekland).

112 Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 32; Camps, *ONB I*, 50-53 nr. 32 (1076 april 27 – 1099 april 14), vermelding van *venationibus*.

113 Krom en Sassen, *Oorkonden*, 9-14 nr. 9 d.d. 1314 juli 5; 14-15 nr. 10 d.d. 1314 juli 11. Steurs, *Naissance*, 285 noot 13.

114 Camps, *ONB I*, 23-24 nr. 17 (815-850?); 50-53 nr. 32 (1076 april 27 – 1099 april 14); 192-194 nr. 124 d.d. 1223.

115 Camps, *ONB I*, 20-21 nr. 15 d.d. (815 jan. 28 - 816 jan. 27): In 815 kreeg het klooster van Lorsch het recht om varkens te houden in de bossen van Orthen, Rosmalen en *Osteral* (Oosterhout of Oisterwijk); 168-170 nr. 101 d.d. (ca. 1205) (akeren in het bos van Dinther); 476-477 nr. 381 d.d. 1281 december 2 (akeren in het bos van Lieshout); 1014-1020 nr. 835, 1311 januari 12 (akeren in de hertogelijke bossen bij Jekschoot onder Sint-Oedenrode).

116 Camps, *ONB I*, 176-177 nr. 107 d.d. 1212.

117 Fasel, *Inventaris Helvoirt*, 6.

118 Sanders, *Kartuizers*, vooral 49 en het kaartje op 213.

119 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.2.2.5, 28.3.24, 29.2.2.5 en 29.2.2.7.

120 Van Asseldonk, *Gronduitgiften I en II*, passim.

121 Van Asseldonk, 'Bergeijk', 38-45. Het cijfer voor Bergeijk is afgeleid van een belastingregister uit de zestiende eeuw en minder betrouwbaar als dat van Veghel, dat is berekend op basis van de kadastrale gegevens. Voor Bergeijk is aangenomen dat de boeren in de zestiende eeuw hun percelen 15 % te laag opgaven. Als dat 40 % te laag was, dan was het uitgegeven oppervlak in Bergeijk in 1190 36 % vergeleken met 1340, wat het beeld niet drastisch wijzigt.

veronderstellen dat de benodigde hoeveelheid wildernis voor de landbouw evenredig was aan de hoeveelheid cultuurland, dan kunnen we stellen dat in deze plaatsen voor de landbouw rond 1190 nog maar dertig tot tachtig percent van de wildernis nodig was vergeleken met datgene waarmee de boeren het in het begin van de veertiende eeuw moesten doen. Rond 1190 kan er tot op zekere hoogte nog sprake zijn geweest van 'boslandbouw'. In de volle en late middeleeuwen verschoof het accent geleidelijk naar 'heidelandbouw'. Het lijkt aanmerkelijk dat er voor boslandbouw vergeleken met heidelandbouw eerder minder wildernis gebruikt werd dan meer. In dat geval was de druk op de wildernis rond 1190 nog lager dan de berekende dertig tot tachtig percent vergeleken met het begin van de veertiende eeuw. Kortom, er kan rond 1190 nog heel wat wildernis geweest zijn die niet of slechts extensief gebruikt werd.

Het gebruik van wildernis zonder privaatrechtelijke claims

Hoeveel wildernis behoorde rond 1190 tot het overdraagbaar bezit van deze of gene? In het graafschap Rode en de eninge van de Kempen wordt een aantal hoven en grondheren genoemd.¹²² De doorgroei van die heren naar de status van gerechtsheer met gezag over de plaatselijke wildernis werd veelal gestuit door de graaf van Gelre, die in die territoria rond 1190 zowel de openbare rechtspraak als het heerlijk gezag over de wildernis had. Als gevolg hiervan waren hier eigen wildernis en overheidsgezag over de wildernis tijdens en na de laatmiddeleeuwse transitie in verschillende handen. Dat geeft ons de mogelijkheid ons een beeld te vormen van de hoeveelheid eigen wildernis rond 1190. Daarbij blijkt het maar om kleine oppervlakten te gaan, zoals in Rixtel, Hooidonk, Millheeze, het stuk eigen wildernis van de abdij van Thorn bij Bergeijk, de wildernis van Dirk van Altena in Mierde en dergelijke. Naar schatting lag op minder dan tien percent van de wildernis in het graafschap en de eninge een privaatrechtelijke claim.

We berekenden dat de druk op de wildernis rond 1190 hooguit dertig tot tachtig percent – maar waarschijnlijk lager – was vergeleken met het begin van de veertiende eeuw. Maximaal tien percent van de wildernis was privé-eigendom en die privé-wildernis was maar op een beperkt aantal plaatsen aanwezig. Dat betekent dat de heren, hun onderhorige boeren en de vrije boeren rond 1190 ook wildernis gebruikten waarop geen privaatrechtelijke claim lag. Vergelijk bijvoorbeeld de abdij van Thorn, die in Bergeijk een stuk eigen wildernis had, met de abdij van Sint-Jacob, die aldaar ook gegoed was en die participeerde in de gemeint van Bergeijk en Westerhoven.¹²³ Deze situatie kwam vermoedelijk voort uit het gebruik van de wildernis door deze abdijen in de twaalfde eeuw: als eigen wildernis of zonder daar een speciale claim op te leggen. Met andere woorden: niet aan elk hof of domein was (voldoende) eigen wildernis verbonden. Horigen gebruikten ook wildernis die geen privé-bezit van hun heer was. Ook vrije boeren, zoals die we in Veghel aantreffen, zullen in het midden van de twaalfde eeuw wildernis gebruik hebben waarop niemand een privaatrechtelijke claim liet gelden.

Het publiekrechtelijk gezag over de wildernis

Hoe zat het met het overheidsgezag over de wildernis? In de Karolingische tijd waren de regionale verdediging en de gezags- en rechtshandhaving door de landsheer opgedragen aan graven die een bepaald ambtsgebied hadden. Zij trokken daarin rond en hielden in iedere plaats van belang jaarlijks een aantal rechtsdagen. Verschillende oorkonden uit de

tiende eeuw informeren ons over de rechten op de wildernis van de koning. Zo bevestigt de koning bijvoorbeeld in twee oorkonden uit 944 de bisschop van Utrecht in het *ius forestense* of foreestrecht binnen de in het graafschap van Everhard gelegen *pagus Forestenus en pagus Thriente* en verbiedt hij het jagen op edel wild aldaar door anderen. Mol heeft betoogd dat het om de gouwen Salland en Drenthe ging.¹²⁴ Het foreestrecht omvatte in deze oorkonden minimaal het jachtrecht en kan begrepen worden als het wildernisregaal. De koning kon in de tiende eeuw in elk geval nog bepaalde rechten op de wildernis overdragen aan anderen.

In de elfde en twaalfde eeuw verzwakte het gezag van de Duitse koning. Een aantal van de oude graven en nieuwe opkomende heren verwierf grote autonomie in bepaalde gebieden en oefende vaak een aantal voorheen koninklijke rechten uit. In het gebied van de latere Meierij vermelden de bronnen in de twaalfde eeuw voor het eerst plaatselijke heren, zoals die van Rode, Boxtel, Dinther, Herlaar, Tilburg, Lieshout en Heeze. Deze heren hebben zich, rechtens of niet, veelal ook het gezag over de wildernis toegeëigend. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw en in de dertiende eeuw bracht de hertog van Brabant op verschillende manieren het grootste deel van deze heren onder zijn gezag. Daarmee kwam ook de wildernis van de plaatselijke heren – voor zover zij daar al rechten op hadden geclaimd – bij de hertog van Brabant terecht. De eerste concrete aanwijzing van gezag van plaatselijke en regionale heren en vorsten over de wildernis zijn de percelen die zij van de wildernis verkavelden en tegen betaling van een jaarlijkse cijns uitgaven.¹²⁵ In de afbeelding op pagina 40 is samengevat waar de graaf van Gelre, de hertog van Brabant, dan wel een plaatselijke heer als eerste percelen van de wildernis uitgaf.¹²⁶

De graaf van Gelre

In het graafschap Rode en in de eninge van de Kempen was de graaf van Gelre de eerste die wildernis tegen een cijns uitgaf. Voor ons betoog zijn twee zaken van belang. In de eerste plaats was dit een nieuwigheid van rond 1190 en in de tweede plaats was het verciynzen gebaseerd op publiekrechtelijk gezag over de wildernis. Dat het een nieuwigheid was blijkt uit het jaartal 1190, dat berekend werd uit de hoeveelheid oude en nieuwe penningen in de cijnsboeken, uit de regelmatige cijnskringen, uit het gegeven dat de cijnsinning aanvanke-lijk vanuit Sint-Oedenrode georganiseerd was en uit de regelingen die de graaf van Gelre in Deurne-Bakel, Vessem en Hilvarenbeek-Diessen trof met concurrenten die ook aanspraak maakten op het gezag over de wildernis.¹²⁷

122 Camps, *ONBI*, 116-117, nr. 71 d.d. 1179 maart 12 (het hof van de abdij van Floreffte te Lierop); 476, nr. 380 d.d. 1281 november 14 (een grondheer te Gerwen); 211-212, nr. 138 d.d. 1227 juli (het hof van het kapittel van Hilvarenbeek te Lommel); 267-268 nr. 188 d.d. 1239 mei 30 (het hof van Tuldel onder Hilvarenbeek); 313-314 nr. 235 d.d. 1249 juli 9 (*nobilis matrona Berta de Oerle*); 176-177 nr. 107 d.d. 1212 (het hof van de abdij van Averbode in Mierde); 55-56, nr. 34 (1100 januari 6 – 1110 april 3) (de hoven van Echternach te Deurne en Diessen); Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.2.2.5 (de grondheerlijkheid van Hooi donk onder Nederwetten, vanaf 1146 ontstaan); Dillo en Van Synghe, *ONB II*, 264-266 nr. 996 d.d. 1244 juni 30 (het hof van de abdij van Thorn te Bergeijk); Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra', 122 (het hof van de abdij van Sint-Jacob te Bergeijk).

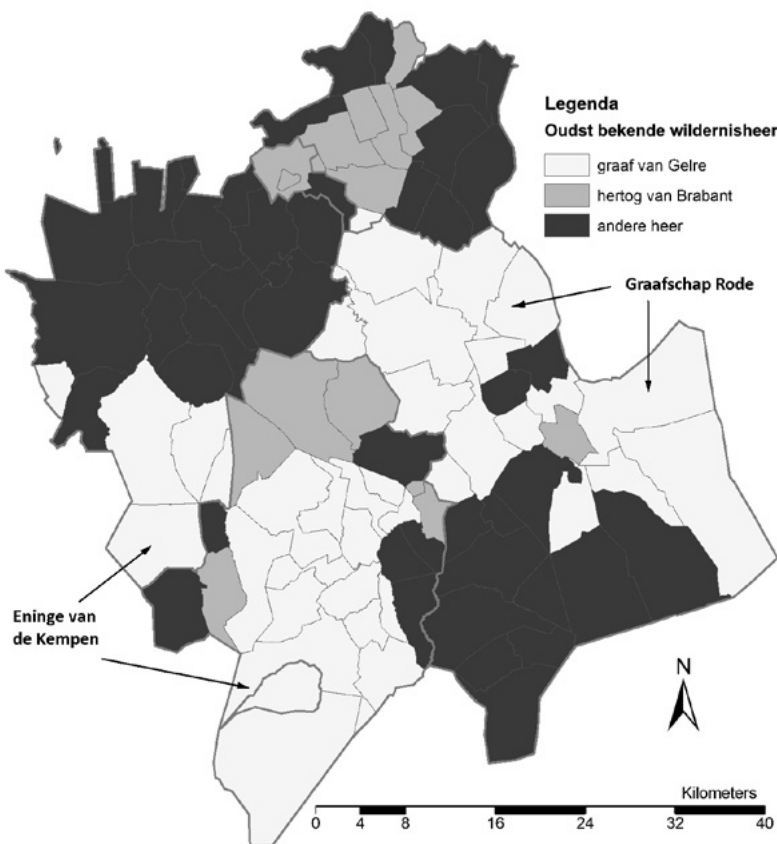
123 Van Asseldonk, 'Bergeijk', 29-30.

124 Mol, 'De middeleeuwse veenontginningen', 55-61.

125 In principe gebeurde dat met toestemming van de cijnsheer. In de praktijk was (minstens vanaf de veertiende eeuw) de betaling van een gewincijns voldoende.

126 Voor sommige plaatsen geldt enig voorbehoud. Verder geeft de kaart geeft slechts een indicatie. Precieze grenzen van gemene gronden kunnen anders gelopen hebben of nog niet goed bekend zijn geweest. Verder bevond zich in het besproken gebied een aantal grondheerlijkheden waar een heer gezag had over de wildernis als eigen bezitting; daarvan zijn alleen Reusel en Rixtel opgenomen. Kleine stukken eigen wildernis van deze of gene zijn niet op de kaart weergegeven. En verder was natuurlijk maar een deel van alle gronden wildernis.

127 Van Asseldonk, 'Census Domini Ducis', 63-81; idem, *De Meierij*, par. 28.2 en par. 29.2. In eerdere publicaties werd veelal 1180 aangehouden als begindatum voor het verciynzen van wildernis door de graaf van Gelre. Tegenwoordig neig ik naar 1190, vanwege de klacht in 1192 van de abdij van Echternach dat de graaf van Gelre en de hertog van Brabant het de abdij moeilijk maken in de Peel, Taxandria en de Betuwe. Bovendien besloot de abdij kort vóór 1200 haar hoeven in Bakel en Deurne te verciynzen en niet meer zelf te exploiteren. Dit kan met de verzwakking van haar rechten in die plaatsen verband houden. Zie Camps, *ONBI*, 139-140 nr. 91 d.d. (1192 mei 17 – augustus 24); Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.2.2.3. Zie ook: par. 28.1.4, 28.2.2.3, 29.2.1.1, 29.2.2.2 en 30.4.

De eerste wildernisheren in de twaalfde eeuw

De termen 'eninge' en 'graafschap' worden beide geassocieerd met openbare rechtspraak.¹²⁸ Bovendien werden hier percelen van de wildernis verkocht aan lieden die daarvan het alleengebruik kregen en er jaarlijks voor betaalden. Dat doet niet denken aan horigen, maar aan vrije lieden en over vrije lieden werd openbaar recht gesproken.¹²⁹ Openbare rechtspraak was een attribuut van het publiekrechtelijk gezag. Toen de koning in de tiende eeuw de zaak nog in de hand had, kon hij de openbare rechtspraak en gezagshandhaving nog afzonderlijk delegeren van rechten op wildernis, zoals we hiervoor zagen. Bij de usurpaties van de plaatselijke heren in de twaalfde eeuw lijkt dat onderscheid verdwenen. Die lijken dan zoveel mogelijk 'de hele buit' (openbare rechtspraak plus wildernis en eventueel nog andere rechten) binnengehaald te hebben. In die visie heeft hun gezag over de wildernis een publiekrechtelijk karakter. Ook oefenden plaatselijke heren hier en daar nog andere rechten uit die in 1158-1159 nog onder de regalen gerekend werden. Zo inden de heer van Geldrop (vermeld in 1377) en de heer van Herlaar (1381) beden.¹³⁰ Van een rechtmatige overgang van het gezag op de wildernis of andere rechten van de koning naar de graaf van Gelre, hertog van Brabant of plaatselijke heren is niets bekend.¹³¹ Er moet eerder sprake zijn geweest van het zich toe-eigenen van rechten op basis van macht, mogelijk gemaakt door het ontbreken van effectief koninklijk gezag dat dit misbruik kon tegengaan.

Vera heeft in zijn proefschrift deze opvatting niet overtuigend bestreden. Hij gaat niet in op de aard en omvang van de eninge van de Kempen.¹³² Zoals gezegd associeert hij het gezag over de wildernis met landgoederen. Een landgoed met de omvang van de eninge was Vera wel wat te gortig. Hij veronderstelt binnen dat gebied landgoederen met bijbehorende wildernis van kleinere omvang, overigens zonder dat met bronnen te staven.¹³³ Wat het graafschap Rode betreft stelt Vera dat het gezag van de heren van Rode (vermeld in de periode 1094-1133) gebaseerd was op hun eigen grondbezit.¹³⁴ Bijsterveld heeft de sociale, economische, militaire en ideologische basis van de macht van de heren van Rode beschreven en grondbezit was daar inderdaad een deel van. Aanvankelijk zal de rechtspraak van de heren van Rode wel beperkt zijn geweest tot hun eigen bezit, maar vanaf een gegeven moment werd er daarnaast ook openbaar recht gesproken. Bijsterveld wijst erop dat de heren van Rode nooit de titel graaf gevoerd hebben, maar wel grafelijke rechten als de openbare rechtspraak uitgeoefend kunnen hebben.¹³⁵ Vera's opvatting dat het territorium waar de Van Rodes recht spraken samenhang met de ligging hun eigen bezittingen, spoort ook niet met de ligging van twee leengoederen van de heren van Rode te Zeelst.¹³⁶ Deze lagen buiten de regio waar zij de openbare rechtspraak uitoefenden. Leengoederen en privébezittingen lagen wel vaker buiten het gebied of de regio waar een heer openbare rechtsmacht bezat. Leengoederen van de heer van Herlaar lagen bijvoorbeeld over de hele Meierij verspreid, terwijl de openbare rechtspraak van deze heer in de Meierij beperkt bleef tot Sint-Michielsgestel en half-Hilvarenbeek.¹³⁷

Behalve in het graafschap Rode en de eninge van de Kempen had de graaf van Gelre ook nog rechten te Geldrop. In 1334 blijkt Geldrop een Gelders leen.¹³⁸ Een aannemelijke gang van zaken is dat een plaatselijke aanzienlijke op een gegeven moment bezit opdroeg aan de graaf van Gelre en dat bezit vermeerderd met heerlijke rechten, waaronder de openbare rechtspraak en het gezag over de wildernis, als leen terugontving. Dit is te begrijpen in de periode rond 1200 toen de graaf van Gelre de machtigste man was in die regio.

De hertog van Brabant en de plaatselijke heren

Buiten het graafschap Rode en de eninge van de Kempen werd het initiatief om wildernis te vercijnzen genomen door ofwel de hertog van Brabant of een plaatselijke heer. De hertog verwierf gezag in een deel van het gebied van de latere Meierij in dezelfde periode als

128 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 2.6: een eninge is een openbaar rechterlijk ressort met één openbaar rechterlijke instelling waarbinnen hetzelfde recht geldt en waarvan de bewoners tot verschillende nederzettingen met een zekere mate van zelfstandigheid behoren; par. 2.7, waarin de openbare rechtspraak als attribuut van een graafschap behandeld wordt, verwijzend naar: Arnold, *Princes and territories*, 112-120, 186-199; Baerten, *Het graafschap Loon*, 113-119; Ganshof, 'Saint-Bertin', 553 (voor het graafschap Vlaanderen).

129 Zie Soenen, 'A propos de "ministeriales"', 139-159. Volgens Soenen konden sommige onvrijen wel eigen bezittingen hebben. Vanwege hun juridische relatie tot hun heer moesten zij altijd aan de heer toestemming vragen om een deel van zijn bezit te vervreemden.

130 Enklaar, *Gemeene gronden*, 103-105 d.d. 1377 juli 10; 80-82 d.d. 1381 november 17.

131 Vera, *Gemeene gronden*, 139-140.

132 Vera, *Gemeene gronden*, 14 schrijft: '(Er is) gekozen voor een "schone" opzet. Vigerende opvattingen worden wel genoemd, maar niet in detail bestreden. In de plaats daarvoor is een positieve opzet gekozen: (er) wordt een nieuw beeld gecreëerd.' Hiermee rechtvaardigt hij het negeren van opvattingen die niet in het eigen verhaal passen.

133 Vera, *Gemeene gronden*, 196-197.

134 Vera, *Gemeene gronden*, 170. Voor dezelfde opvatting zie ook Melssen, 'Het wapen van Eersel', 53-54; Theuws en Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum', 129-130 en noot 99.

135 Bijsterveld, 'Aristocratic Identities'. Bijsterveld vergelijkt de positie van de Van Rodes met hun tijdgenoot Folkold van Berne, die in 1134 de abdij van Berne stichtte en ook nooit graaf genoemd wordt. De stichtingskroniek van Berne beschrijft precies welke plaatsen al dan niet onder jurisdictie van Folkold van Berne behoorden en noemt dat ressort ook een graafschap.

136 Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 24. In Zeelst lagen twee hertogelijke leengoederen waarvoor in 1312 nog het Rooise recht van toepassing was. De meeste leengoederen met het Rooise recht lagen geclusterd rondom Sint-Oedenrode en het betreft vrijwel zeker voormalige leengoederen van de heren van Rode.

137 Spierings, 'Oud-Herlaar', passim.

138 Verkooren, *Chartes*, 375 d.d. 1334 augustus 2.

waarin wildernis voor het eerst vercijsnd werd. Hoe komen we er dan achter wie daar mee begon? In plaatsen die pas na rond 1232¹³⁹ (zie hierna) of nooit¹⁴⁰ onder het gezag van de hertog kwamen, was het de plaatselijke heer. Maar hoe zat het met de goederen en plaatsen die de hertog in de late twaalfde en de eerste decennia van de dertiende eeuw verwierf? In de volgende tabel staan de bekende gegevens op een rijtje.

Tabel 2 Overzicht van plaatsen waar de hertog al voor rond 1250 gegoed was met cijsdatum en conclusie wie er als eerste wildernis vercijsnde

Plaats en datum verwerving door de hertog van Brabant ¹⁴¹	Cijsdatum	Conclusie, wie vercijsnde wildernis als eerste
Orthen: een goed in 1076-1085 (van de Utrechtse Sint-Maartenskerk) en een in 1114-1120 (van de aartsbisschop van Keulen)	Sint-Maarten en Tweede Paasdag	Toen de hertog wildernis begon te vercijsen gebruikte hij een al bestaande cijsdatum, die voor een ander doel ingesteld was. ¹⁴²
Den Bosch: gesticht rond 1185 op grond van een van de Orthense domeinen. ¹⁴³	Sint-Maarten (afgeleid van Orthense cijsdag)	Hertog
Oirschot: eerste goed in 1155-1196 ¹⁴⁴ , later gedeelde heerlijke rechten ¹⁴⁵	Sint-Hubertus (afkomstig van plaatselijk kapittel) ¹⁴⁶	Hertog. Hij nam (cijs-)goed van het kapittel over en handhaafde de bestaande cijsdag. Nieuwe uitgften werden op Sint-Hubertus betaald.
Lithoijen: 1200	-	Het is onduidelijk of hier rond 1200 nog wildernis was.
Bladel: vóór 1215 ¹⁴⁷ en mogelijk voor verwerving enige in 1203, omdat Bladel onder het schoutambacht Herentals hoorde	Onbekend	Mogelijk hertog vanwege vroege tijdstip van verwerving.
Helmond: kort voor 1220	Zondag na Sint-Maarten (afgeleid van Bossche cijsdatum)	Hertog
Eindhoven: voor 1232	Week na Sint-Maarten (afgeleid van Bossche cijsdatum) ¹⁴⁸	Hertog
Stratum: na 1203, eerste decennia 13de eeuw	Maandag na Sint-Dionysius (toegevoegd aan cijskring van de enige, die de hertog in 1203 verwierf)	Hertog
De Beerzen: na 1203, mogelijk 1231-1232	Tweede maandag na Sint-Dionysius (toegevoegd aan cijskring van de enige)	Hertog
Berlicum: 1231-1232	Achtste dag na Sint-Dionysius (ondergebracht bij Middelrode, deel van de cijskring van het graafschap Rode, die de hertog in 1231 verwierf.)	Hertog
Rosmalen, Nuland en Hintham: eerste decennia van de dertiende eeuw ¹⁴⁹	2 en 3 februari	Hertog
Drunen, Waalwijk, Gansoijen en Loon-op-Zand: 1232	Sint-Maarten (Loon-op-Zand)	Plaatselijke heer, want de hertog inde op die dag al cijszen in Orthen en Den Bosch
Lieshout: via voogdij tussen 1182 en 1194, in 1246 grenzen wildernis geregeld	Derde dag na Sint-Remigius, voormiddag (toegevoegd aan de cijskring van het graafschap Rode, die de hertog in 1231 verwierf)	Hertog, na de regeling in 1246. Floreffe vermoedelijk al eerder.
Someren: landgoederen voor 1244, schepenbank in 1301	Vijfde dag na Sint-Remigius, namiddag (toegevoegd aan de cijskring van het graafschap Rode)	De Hertog na verdrijving van het Sint-Lambertuskapittel in 1301. Het Sint-Lambertuskapittel waarschijnlijk al eerder.
Sint-Michielsgestel en Herlaar: eerste decennia van dertiende eeuw ¹⁵⁰	Sint-Michiel	Plaatselijke heer vanwege het gebruik van de plaatselijke patroonheilige als cijsdatum
Oss, Nistelrode en Heesch: eerste decennia van dertiende eeuw ¹⁵¹	Sint-Willibrordus te Oss en een dag later te Nistelrode en Heesch	Plaatselijke heer vanwege het gebruik van de plaatselijke patroonheilige als cijsdatum
Vught en Esch: 1232-1257 ¹⁵²	Sint-Lambertus (Vught) en week na Sint Lambertus (Esch)	Plaatselijke heer, vanwege het gebruik van de plaatselijke patroonheilige als cijsdatum
Tilburg en Oisterwijk 1205-1223	21 december (Oisterwijk) en 26 december (Tilburg)	Plaatselijke heer omdat de hertog één cijsdag of twee aaneensluitende cijsdata ingesteld zou hebben. Een andere aanwijzing daarvoor zijn de novale tienden die de nakomelingen van de heer in 1234 en 1242 in Berkel en Tilburg bezaten. ¹⁵³ Novale tienden werden betaald uit nieuwe ontginningen.
Den Dungen	Kerstmis	Plaatselijke heer. Als de hertog daarmee begon, dan zou te verwachten zijn dat de cijszen op Sint-Maarten in Den Bosch betaald werden.

Voor de periode waarbinnen de cijnzen voor nieuwe uitgften ingevoerd zijn, kunnen we de volgende conclusie trekken.

Tabel 3 Periode waarbinnen de cijnzen voor nieuwe uitgften ingevoerd zijn.

	Vroegste begindatum voor het verciynzen van wildernis	Laatste begindatum voor het verciynzen van wildernis
De graaf van Gelre	Na rond 1190	Voor 1203, verwerving van de eninge van de Kempen door de hertog van Brabant
De hertog van Brabant	Na verwerving bezit, onder andere: na 1076 (Orthen), na 1155 (Oirschot) en na circa 1220 (Helmond)	Op veel plaatsen in de eerste decennia van de dertiende eeuw, vanwege de hoeveelheid ciynsgoed in 1340 ¹⁵⁴
De plaatselijke heren	In Helmond (kort voor 1220) en Berlicum (1231-1232) had de plaatselijke heer nog geen ciynsdatum ingesteld toen de hertog daar gegoed werd.	Voor 1223 (Tilburg en Oisterwijk); voor 1232 (Loon-op-Zand, Drunen en Waalwijk)

Uit tabel 3 volgt dat in de Meierij vanaf circa 1190 voor het eerst wildernis verciynsd werd, hoewel niet helemaal uitgesloten mag worden dat de hertog van Brabant en de graaf van Gelre daar al wat eerder mee begonnen waren. Rond 1232 was dit gebruik in de Meierij algemeen gangbaar geworden. Deze datering (veelal niet eerder dan rond 1190 en niet later dan rond 1232) sluit aan bij de oudste gegevens uit andere streken. In 1187-1188 gaf de graaf

- 139 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.3.11, 30.3, 28.3.5, 28.3.20, 28.3.21, 28.3.22, 29.2.2.4, 29.2.2.5, 31.10, 31.11, 28.3.6, 29.3.4, 30.13, 31.5 en 31.6: Maren & Kessel, Alem, Netersel, Mierlo, Moergestel, Cranendonk, Heeze, Asten, Dinther, Heeswijk, Budel, Boxel, Waalre & Valkenswaard en Aalst. In Mierlo, Moergestel en Cranendonk kan eventuele sprake geweest zijn van het opdragen van bepaalde bezittingen aan de hertog, waarna de heer die bezittingen vermeerderd met de openbare rechtspraak en het gezag over de wildernis in leen terug ontving. Op de kaart houden we het er op dat de heer er als eerste gezag had over de wildernis.
- 140 Woensel, Lith en Empel en Meerwijk.
- 141 Om het notenapparaat te beperken volsta ik met het eenmaal noemen van: Van Asseldonk, *De Meierij*, h. 28-33; 'Census Domini Ducis', passim; 's Hertogs tienduizend bunders, passim. De datering van verwerving door de hertog – 'eerste decennia van de dertiende eeuw' – is steeds gebaseerd op de hoeveelheid ciynsgoed in 1340 en het gegeven dat in Veghel (een middelmatige plaats) in de dertiende eeuw gemiddeld 1.8 bunder per jaar uitgegeven werd.
- 142 Vera, *Gemene gronden*, 160. In Orthen waren in 1428-1429 nog vijf personen die een hoofdcijns betaalden. Zij waren mogelijk de nakomelingen of rechtsvolgers van de horigen verbonden aan dit goed. Deze horigen kregen bij de opdracht in 1076-1085 het recht van de Sint-Maartensmannen.
- 143 Van Asseldonk, 'Census domini ducis', 58-60: eerder heb ik het goed van de Utrechtse kerk in verband gebracht met Maalstroom, omdat Maalstroom dicht bij Den Bosch lag. Gezien het feit dat de Orthense kerk de parochiekerk was van Den Bosch, geef ik er nu de voorkeur aan het Utrechtse goed te Orthen te situeren en het Keulens goed in Maalstroom.
- 144 Toirkens, *Regesten Oirschot*, 1486, regest nr. 174: Volgens een akte uit 1486 lag het Hertogenland in het centrum van Oirschot.
- 145 De plaatselijke halfheer van Oirschot nam genoegen met de helft van de cijnzen en had er bovendien een stuk eigen wildernis. Camps, *ONB I*, 1037-1038 nr. 849 d.d. 1311 augustus 2: *limites thimi liberorum quamdam dictorum Deenkenskinderen*.
- 146 De hertog inde in Oirschot ook cijnzen op Vooravond van Maria Geboorte (dit was een versteend pakket afkomstig van de plaatselijke halfheer) en op 1 november voor het verciynsde bos Gunterslaar.
- 147 Steurs, *Naissance*, 147.
- 148 De hertog paste deze ciynsdag niet in de ciynskring van de eninge van de Kempen, die hij in 1203 verwierf. Dat deed hij wel met de ciynsdatum van Stratum. Dat wijst er op dat de hertog mogelijk al vóór 1203 gegoed was te Eindhoven en de nieuwe stad stichtte op zijn eigen grond.
- 149 Leenders, *Landschapsgeschiedenis*, 6. Op basis van landschappelijke gegevens concludeert Leenders dat in Heeseind in de dertiende eeuw een 450 hectare groot blok ontgonnen en van een eigen gerecht voorzien werd.
- 150 In Sint-Michielsgestel was mijns inziens sprake van verdrijving van een lokale heer, die mogelijk een leenband had met de bisschop van Luik. Herlaar kwam vermoedelijk deels onder de hertog door een leenopdracht in de dertiende eeuw, een ander deel van Herlaar was een Luiks leen. Later erkende de heer van Herlaar alleen de Luikse bisschop nog als leenheer. Op de kaart van Oud Herlaar uit 1737 staat binnen het heerlijk domein een heiveld van ongeveer 30 hectare getekend met de aanduiding 'de grondheerlijkheid Herlaar'.
- 151 Vera speculeert over een groot Echternachs domein in Oss en omstreken. Zie: Vera, *Gemene gronden*, 174-175 en 196, noot 2121. Er is geen reden om hier aan de abdy van Echternach te denken, want de abdy bezat in Oss slechts kerkelijke rechten en geen grond of cijnzen. Er is mijns inziens sprake van een kwaadschiks verdreven plaatselijke heer.
- 152 Esch was een deel van de heerlijkheid Vught vanwege de samenhang van de ciynsdata en omdat de gemeint van Esch zich over een groot deel van Vught uitstrekte.
- 153 Camps, *ONB I*, 253-254, nr. 175 d.d. 1234 mei 1; 273-374, nr. 194 d.d. 1242 maart 18.
- 154 Vergelijken met het uitgiftetempo van 1,8 bunder paar jaar in Veghel in de dertiende eeuw.

van Gelre ook op de Veluwe grond tegen een cijns uit.¹⁵⁵ Het Luikse Sint- Maartenkapittel gaf al in 1157 grond tegen een cijns uit te Breust, ten zuiden van Maastricht.¹⁵⁶ De graaf van Loon gaf in 1218 gronden tegen een cijns uit in Neerpelt, in het huidige België ten zuiden van Borkel en Schaft.¹⁵⁷

Bemoeienis met de wildernis vóór 1190

Hadden plaatselijke gerechtsheren al heerlijk gezag over de wildernis voordat vanaf circa 1190 het gebruik gangbaar werd percelen daarvan tegen een cijns uit te geven? Een concrete aanwijzing hiervoor vonden we in Veghel. Daar werd bij het huidige Mariaheide vóór 1190, waarschijnlijk in de twaalfde eeuw, honderd bunder van de gemene gronden in regelmatige stroken verkaveld en uitgegeven aan vijf lieden. Zij moeten grootgrondbezitters geweest zijn; zo niet dan werden ze het bij deze. Een soortgelijk groot blok van veertig bunder bij het Ham, het Langvelt genaamd, werd aan vier andere lieden uitgegeven. Nog een andere uitgifte uit die periode, de Heijse Bunders, bestond uit achttien stroken van precies één bunder groot. Daar waren landmeters aan te pas gekomen, er werden sloten gegraven en de Beekgraaf werd deels gekanaliseerd (zie afbeelding pagina 26).¹⁵⁸ Bij dergelijke georganiseerde uitgiften ligt bemoeienis van de landsheer, hier de graaf van Gelre, in de rede. Bewijzen ontbreken, omdat er geen oorkonden van overgeleverd zijn en er toen ook nog geen cijnzen gevraagd werden.

Samenvatting

Vera stelt dat het heerlijk gezag op de wildernis aanvankelijk een privaatrechtelijk karakter had. In de elfde eeuw zou het gebied van de latere Meierij nagenoeg afgedekt zijn geweest met domeinen of landgoederen die veelal aan kloosters toebehoorden met bijbehorende wildernis. Hier zouden de gemeintes uit voortgekomen zijn. We constateerden dat zijn betoog niet waterdicht is en gingen zelf op onderzoek uit.

We stelden een model voor waarin het ontstaan van de gemeintes tijdens de laatmiddeleeuwse transitie aangezwengeld werd door twee factoren: een toename van het aantal vrije boeren en een intensiever gebruik van de wildernis. Wat de vrije boeren betreft, maakten we aannemelijk dat die er in Veghel al waren voor de laatmiddeleeuwse transitie inzette. Numeriek lijken ze daar in het midden van de twaalfde eeuw in de minderheid vergeleken met het aantal horigen, maar gemiddeld waren ze welgestelder. In onze regio kwamen horigen vanaf ongeveer het laatste kwart van de twaalfde eeuw vrij. Hierdoor nam het aantal vrije boeren sterk toe.

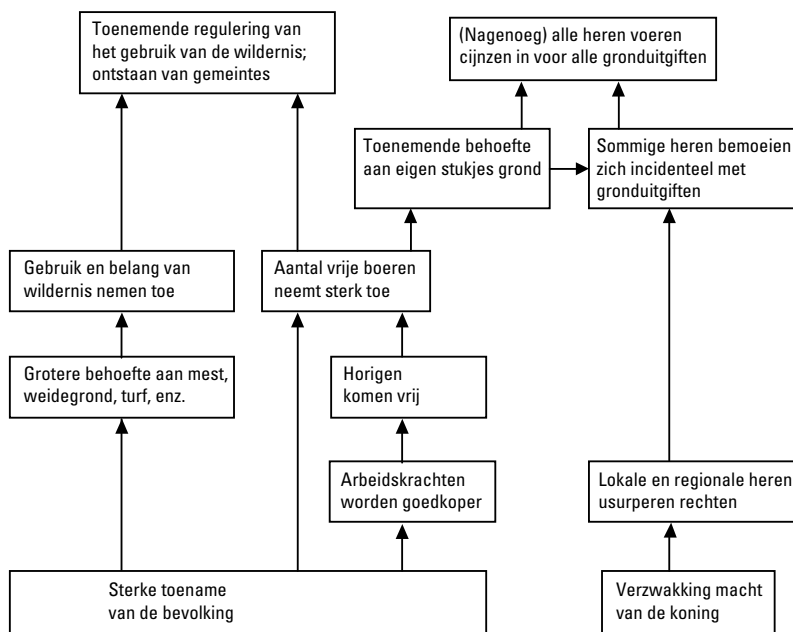
Het intensiever gebruik van de wildernis hield deels direct verband met de bevolkingsgroei. Dat leidde tot een grotere behoefte aan zaken als turf, strooisel en andere producten die men in de wildernis haalde. De grotere bevolking gaf aanleiding tot een groter areaal aan ploegland en het belang van de wildernis voor de aanlevering van grondstoffen voor de mestbereiding nam daardoor ook toe. In dezelfde periode verminderde het areaal aan bossen sterk en maakte de boslandbouw geleidelijk plaats voor de heidelandbouw. Dat leidde tot een toenemend gebruik van de wildernis voor het weiden van het vee. Al deze factoren droegen bij aan een intensiever gebruik van de wildernis en daarmee aan een grotere behoefte aan (verdere) regulering van het gebruik daarvan. De toegenomen groep vrije boeren speelde vervolgens een cruciale rol in de instelling van de gemeintes. Door hun toegenomen aantal waren zij beter dan voorheen in staat hun belangen te beschermen. Dit model werd bevestigd door gegevens uit de Meierijse bronnen. Daaruit blijkt dat gemeintes

in de eerste decennia na circa 1190 voornamelijk door vrije boeren ingesteld zijn, waarbij heren over hun belangen waakten. Deze gegevens ondersteunen Vera's model (gemeintes zijn er al rond 1100 en zijn het werk van de heren) niet.

Vervolgens onderzochten we de privéwildernis en het heerlijk gezag over de wildernis. Privé-wildernis wordt al vermeld in oorkonden uit de achtste eeuw. Het gaat om gebruiksrechten en om beperkte oppervlakten verbonden aan domeinen of landgoederen of gebruikt voor de jacht. Privéwildernis bleef tot op heden bestaan. In de late twaalfde eeuw was het gebruik van wildernis niet beperkt tot wildernis die men als eigen bezit beschouwde. Vrije boeren en personen verbonden aan landgoederen gebruikten veelal wildernis zonder dat daarop een privaatrechtelijke claim gelegd werd.

Er lijkt niets mis met de opvatting dat de koning eertijds in zijn functie als landsheer gezag had over de wildernis. We gaven daar een voorbeeld van uit 944. In de elfde en twaalfde eeuw verwaterde dat gezag. In de late twaalfde en in de dertiende eeuw oefenden in de Meierij plaatselijke en regionale gerechtsheren en vorsten publiekrechtelijk gezag over de wildernis uit. Deze gaven vanaf de eerste decennia na circa 1190 delen van de wildernis tegen een cijns uit. We onderzochten wie de oudst bekende wildernisheren waren in de Meierij. Slechts bij enkele vroege aanwinsten was dat de hertog van Brabant. Op de meeste plaatsen gingen de plaatselijke heren en de graaf van Gelre hem voor.

Enkele causale verbanden tijdens de laatmiddeleeuwse transitie

155 Heringa, *Tijnsen op de Veluwe*.

156 Hartmann, *De reconstructie*, 290-292.

157 Baerten, *Het graafschap*, 119.

158 Van Asseldonk, *Beersmanshoeve* op www.oudzijtaart.nl.

159 Het is bijvoorbeeld mogelijk dat de zuidelijke punt van de gemeint van Bergeijk samenhangt met oude rechten in een turfven aldaar, zie afbeelding pagina 35. Rechten op grote bomen worden beschreven in de Lex Sallica. Zie Hermesdorf, *De volksaard*, 12.

Het is opmerkelijk dat zowel de vorming van gemeintes als het verciijnzen van wildernis in de eerste decennia vanaf circa 1190 zijn beslag kreeg. Dat was geen toeval. Beide verschijnselen hingen samen met de sterke toename van het aantal vrije boeren, onder andere door het vrijkomen van horigen. Deze gingen het gebruik van de wildernis onderling regelen en hadden tevens behoefte aan lapjes eigen grond. De heren waren niet te beroerd om daar wat aan te willen verdienen. In Veghel lijkt het uiteenvallen van de domeinorganisatie ook bijgedragen te hebben aan het verhuizen van de huizen van de akkers naar de randgebieden.

Voor de periode vóór circa 1190 ontbreken directe bronnen, maar we kunnen er toch wel iets over zeggen. De georganiseerde grote gronduitgiften in Veghel in de twaalfde eeuw zijn een aanwijzing dat de graaf van Gelre zich ook al vóór die tijd in incidentele gevallen bemoeide met de gemene gronden. Het is daarnaast goed mogelijk dat boeren en plaatselijke grondheren al vóór de vorming van gemeintes regelingen troffen betreffende het gebruik van plaatsen of hulpbronnen met een bijzondere sacrale, sociale of economische betekenis (denk bijvoorbeeld aan kerkhoven, heilige plaatsen, wegen, waterlopen, turfvennen, grote bomen), maar daarvoor ontbreken harde bewijzen.¹⁵⁹ Verder is nog vermeldenswaard dat de situatie in Veghel illustreert dat niet alle vroegmiddeleeuwse domeinen in handen van geestelijke instellingen geweest zijn. Door de eenzijdige bronnenoverlevering zijn dergelijke 'lekendomeinen' en ook contemporaine vrije boeren tot dusver onder de radar van historici gebleven. Het grondbezit van de wereldlijke heren was voor zover is te overzien in de twaalfde en dertiende eeuw groter dan dat van de geestelijke instellingen. In de volgende tabel zijn de verschillende opvattingen nog eens naast elkaar gezet.

Tabel 4 Overzicht van de verschillende opvattingen

Opvattingen	Ontstaan van heerlijk gezag over de wildernis		Ontstaan van de gemeintes
	Privaatrechtelijk gezag	Publiekrechtelijk gezag	
Gangbare opvatting vóór 2011	Bestaan van delen eigen wildernis werd erkend.	Gezag over wildernis was ontleend aan het wildernisregaal.	Dateren van vóór de verlening van de gemeintsbrieven.
Betoog van Hein Vera in 2011	In de elfde eeuw was wildernis verbonden aan (nagenoeg) vlakdekkende domeinen. Het gezag over die wildernis had een privaatrechtelijk karakter.	Het gezag van de koning en later de plaatselijke regionale heren en vorsten over de wildernis had geen publiekrechtelijk karakter. Het juridisch concept 'wildernisregaal' is een ontwikkeling van na de middeleeuwen.	Komen voort uit oude domeinen.
Dit betoog	Privéwildernis wordt in de bronnen al vanaf de vroege middeleeuwen vermeld. Het betrof relatief kleine oppervlakten. Privéwildernis blijft tot op heden bestaan.	In de tiende eeuw kon de koning rechten op de wildernis overdragen aan anderen. Zijn gezag verwaterde in de elfde en twaalfde eeuw. In de twaalfde eeuw claimden plaatselijke en regionale gerechtsheren en vorsten op basis van macht gezag over wildernis en gaven er vanaf circa 1190 delen van uit tegen een cijs.	De globale indeling in gemeintes en gebruikersgroepen kreeg grotendeels vorm in de periode 1190-1232. Het ontstaan van de gemeintes werd gestimuleerd door een toename van het aantal vrije boeren en door een toegenomen gebruik en belang van de wildernis.

Van wie was de wildernis van oudsher? Het antwoord luidt: in de tiende eeuw was dat gezag des konings in zijn functie als landsheer. Hierna verwaterde het koninklijk gezag. In de loop van de twaalfde eeuw legden plaatselijke en regionale heren en vorsten claims op die

wildernis en gaven er vanaf de eerste decennia na circa 1190 delen van uit tegen een cijns. Ons betoog sluit nauw aan bij de gangbare opvatting van vóór 2011, die nu meer reliëf krijgt door een verband te leggen met de laatmiddeleeuwse transitie.

Afkortingen

ARB	Algemeen Rijksarchief Brussel
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch
GA	Gemeente Archief
ONB	<i>Oorkondenboek Noord-Brabant</i>
RAV	Rechterlijk Archief van Veghel
SRE	Streekarchief Regio Eindhoven te Eindhoven

Archivalia

Algemeen Rijksarchief Brussel (ARB)

Casselboek, fol. II-23

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

Collectie van Philips en Rogier van Leefdael, 1172 – 1686, inv. nr. 8, fol. 307-312

Kaarten-, prenten- en tekeningenverzameling, inv. nr. 2047

Rechterlijk Archief van Veghel, inv. nr. 10, fol. 270

Gemeentearchief Bergen op Zoom

Archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom, inv. nr. D386

Literatuur en bronbewerkingen

- Arnold, B., *Princes and Territories in Medieval Germany* (Cambridge 1991).
- Asseldonk, M.M.P. van, 'Gronduitgiften in Veghel: Zijtaart (1200-1832)', *Van Vehchele tot Veghel* (periodiek Heemkundekring Vehchele) 1993, 3-11.
- Asseldonk, M.M.P. van, 's Hertogs tienduizend bunders. Het cijnsboek van de hertog van de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1340. Analyse en Bewerking (niet-uitgegeven studie; 3 bdn.; Negombo, Sri Lanka 1998). Ter inzage in de studiezaal van het BHIC. <http://users.bart.nl/~leenders/10000bu/index.htm>.
- Asseldonk, M.M.P. van, 'Census domini ducis. De cijzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1340-1351', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 33-95.
- Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen ca. 1200-1832* (Tilburg 2002).
- Asseldonk, M.M.P. van, 'Texandrië in de 11e en 12e eeuw', *Taxandria, Jaarboek van de Koninklijke Geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen* 74 (2002) 5-15.
- Asseldonk, M.M.P. van, 'De Tol van Venloen en het gezag in de regio Drunen-Dongen omstreeks 1230', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 22-23 (2005-2006) 235-288.
- Asseldonk, M.M.P. van, 'Bergeijk in de late middeleeuwen. Aspecten van heerlijk gezag en het ontstaan van grenzen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 27 (2010) 10-55.
- Asseldonk, M.M.P. van, *De geografie van de heerlijkheid Jekschot*, www.oudzijtaart.nl.
- Asseldonk, M.M.P. van, *Beersmanshoeve*, www.oudzijtaart.nl.
- Asseldonk, M.M.P. van, en K.A.H.W. Leenders, 'Een Hoogmiddeleeuwse IJzeren Rijn? De route Antwerpen – Roermond', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 20 (2003) 53-92.
- Baerten, J., *Het graafschap Loon (11de – 14de eeuw). Ontstaan – politiek – instellingen*. Maaslandse Monografieën 9 (Assen 1969).
- Beijers, Henk, en Geert-Jan van Bussel, 'Van d'n Aabeemd tot de Zwijsnput'. *Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).

- Berkvens, R., en E. Taayke, *Nederzettingssporen uit de Vroege Middeleeuwen (450-1050 n.Chr.)* in: C. Koot en R. Berkvens (red.), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei* (Breda 2005) 397-423.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Dona dantes et vota voventes. De stichting en dotatie van het norbertijnenklooster te Postel (1128/1138-1179)', *Analecta Praemonstratensia* 73 (1997) 5-47.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Van Texandrië naar de Kempen. Het noorden van het bisdom Luik in de volle Middeleeuwen', *Brabants Heem* 54 (2002) 67-77.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Aristocratic Identities and Power Strategies in Lower Lotharingia. The Case of the Rode Lineage (Eleventh and Twelfth Centuries)' in: *La Lotharingie en question: identités, oppositions, intégration. Lotharingische Identitäten im Spannungsfeld zwischen integrativen und partikularen Kräften. Actes des 14es Journées Lotharingiennes. 10-13 octobre 2006. (Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg; Publications du CLUDEM, ter perse).*
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* (Groningen 1939).
- Blickle, P., *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* (München 1981).
- Blok, D.P., 'De naam de Kempen', *Brabants Heem* 36 (1984) 62-63.
- Boland, G., en É. Lousse, 'Le testament d'Henri III, duc de Brabant (22-janvier-1248)', *Revue d'histoire ecclésiastique* 38 (1942) 59-96.
- Bont, C. de, '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Brabantse Heem 36 (Waalre 1993).
- Bort, P., *Tractaet van de domeynen van Hollandt* (Leiden 1681).
- Bussel, G.J. van, 'De ochtenstond heeft geen mond.' De verwerving van Helmond en de stichting van de stad als onderdeel van de hertogelijke machtspolitiek, 1179-1241', *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 10 (1989) 31-50.
- Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; Den Haag 1979).
- Devroey, J.-P., *Le polyptyque et les listes de biens de l'abbaye Saint-Pierre de Lobbes. IXe-XIIe siècles. Edition critique.* (Commission Royale d'Histoire, Brussel 1986).
- Dillo, M., en G.A.M. van Syngel (m.m.v. E.T. van der Vlist) (red.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).
- Enklaar, D.Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, derde reeks 9 (Utrecht 1941).
- Enklaar, D.Th., 'Aanvulling op "Gemeene Gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen" in: *Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht* 10 (1948) 2, 226-236.
- Fasel, W.A., *Inventaris van de archieven der gemeente Helvoirt* (Helvoirt 1981).
- Ganshof, F.L., 'Saint-Bertin et les origines du comté de Guines', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 10 (1931).
- Ganshof, F.L., 'Grondbezit en gronduitbating tijdens de vroege middeleeuwen in het noorden van het Franse rijk en meer bepaald in Toxandrie', *Brabants Heem* 6 (1954) 3-19.
- Ginkel, E. van, en L. Theunissen, *Onder heide en akkers. De archeologie van Noord-Brabant tot 1200* (Utrecht 2009).
- Grotius, Hugo, *The Rights of War and Peace. (De iure belli ac pacis)* Richard Tuck ed. from the edition by Jean Barbeyrac (3 dln.; Indianapolis 2005).
- Hackeng, R.A.W.J., *Het middeleeuws grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006).
- Ham, W. van, en J. Vriens, *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795* ('s-Hertogenbosch 1980).
- Hartmann, J.L.H., *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingen en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10e-19e eeuw)* (Assen/Maastricht 1986).
- Helsen, A.-M., en J. Helsen, *Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen* (Leuven 1978).
- Heringa, E., *Tijdsen op de Veluwe* ('s-Gravenhage 1931).
- Hermann, E., 'Grenznamen und grenzanzeigende Begriffe (aus Erhebungen in Nordostbayern)' in: R. Schützeichel (Hrsg.): *Gießener Flurnamen-Kolloquium* (Heidelberg 1985) 304-315.
- Hermans, C.R. (red.), *Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant* (2 dln.; 's-Hertogenbosch 1840).
- Hermesdorf, B.H.D., *De volksaard der Salische Franken uit eigen rechtsoptekening benaderd*, Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem 2 (1951).
- Heurn, Joannes van, *Dissertatio juridica de regalibus in Belgio praecipue in agro Sylvaducensi usitatis* (Utrecht 1772).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 45-90.
- Kaspers, Heinrich, *Comitatus nemoris. Die Waldgrafschaft zwischen Maas und Rhein* (Düren / Aachen 1957).
- Kleij, P., en W.J.H. Verwers, 'Archeologische Kroniek 1993', *Brabants Heem* (1993) 127-137.
- Krom, C., en A. Sassen (red.), *Oorkonden betreffende Helmond* (Helmond 1884).
- Kuile, G. J. ter, 'Het grondregaal' in: *Rechtskundige opstellen op 2 november 1935 door oud-leerlingen aangeboden aan prof. mr. E. M. Meijers* (Zwolle 1935) 904-933.
- Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienmonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied. 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).

- Leenders, K.A.H.W. (met bijdragen van N. Dijk, H. Koopmanschap en L. Toorians). 'Landschap, ontginning en bewoning ffl 500 – 1568' in: C. Gorisse (red.), *Oosterhout, niet van gisteren. De geschiedenis van een vitale en veerkrachtige stad van de oude steentijd tot 2009*. (Oosterhout 2009) 53-89. Leenders, K.A.H.W. *Landschapsgeschiedenis van de Hooge Heide tussen Rosmalen en Nuland* (Den Haag 2009, eigen uitgave).
- Leenders, Karel, 'Vier generaties dorpen in het Brabantse zand', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 28 (2011) 10-30.
- Leenders, K.A.H.W., 'Recensie van: Vera, H.L.M. ... dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000 - 2000. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de rechtsgeleerdheid', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012) 242-245.
- Melssen, J.Th.M., 'Het wapen van Eersel, een historische verkenning' in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 49-74.
- Mol, J.A., 'De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: datering en fasering', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 14 (2011) 49-90.
- Mooren, J.R., *Veghel Peellandstraat. Opgraving in combinatie met inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, BAAC rapport A-08.0290 (april 2011).
- Rivière, Armand, *Histoire des biens communaux en France. Depuis leurs origine jusqu'à la fin du XIIIe siècle* (Paris 1856).
- Sanders, J.G.M., *Kartuizers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch, 1466 - 1641* (Woudrichem 2012).
- Smulders, F.W., 'Dorp, parochie, gemeynt, gericht', *Brabants Heem* 7 (1955) 1-7.
- Soenen, M., 'A propos de "ministeriales" brabançons propriétaires d'alleux aux XIIe et XIIIe siècles' in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899 - 1965)* (Brussel 1965) 139-159.
- Souvereyns, G., en A.J.A. Bijsterveld, 'De graven van Loon', *Limburg. Het Oude land van Loon* 87 (2008) 2, 111-152.
- Spierings, M., 'Oud Herlaar: Het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid. III De heren en vrouwen van Herlaar', *Brabants Heem* 29 (1977) 105-113.
- Steurs, W., *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des Lettres. Collection in-8°, 3e série tome 3 (Bruxelles 1993).
- Stockmans, Petrus, *Decisionum curiae Brabantiae sesqui centuria* (Brussel 1670).
- Theuws, F.C.W.J., 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350' in: A. Verhoeven en F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33 (Waalre 1989) 97-216.
- Theuws, F.C.J.W., 'The archeology of the curia of the abbey of Saint-Trond at Hulsel (province of North Brabant) (c. AD 700 – 1300)' in: F. Theuws en N. Roymans red., *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Archaeological Studies 4 (Amsterdam 1999) 241-308.
- Theuws, F. en A.-J. Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum in Ottonischer und Salischer Kaiserzeit' in: H.W. Böhme (red.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit* (2 dln.; Sigmaringen 1991) I 109-146.
- Theuws, F.C.J.W., en M. van der Heiden (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers. Toegelijk aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven* (Amsterdam 2011).
- Tiefenbach, H., *Studien zu Wörtern volkssprachiger Herkunft in karolingischen Königsurkunden* (München 1973).
- Timmers, Jan, 'Deel 1 Ontwikkeling en karakteristieken' in: *Historische boerderijen van Peelland tot Land van Cuijk – Handreikingen voor het behoud van het ruraal erfgoed* (Stichting de Brabantse Boerderij 2012).
- Toirkens, J., *Regesten van het rechterlijk archief van Oirschot (1463-1640)* <http://home.planet.nl/~vera0000/oirschotraover.html>.
- Vangheluwe, D., 'Gemeintsgrenzen en gemeentegrenzen' in: R. Knaepen, J. Biemans, K. de Nooijer en D. Vangheluwe, *Bergeijk in kaart* (Bergeijk 2009) 56-96.
- Vanrie, A., 'De hertogelijke Raad vóór de komst van het huis van Bourgondië (12de eeuw-1430)' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 73-94.
- Vanrie, A., 'Het hof van de hertogen van Brabant vóór de komst van het huis van Bourgondië' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 51-71.
- Veken, B. van der, en E. Blom (red.), *Veghel De Scheffelaar II Wonen tussen de vennen*. Archeoprojecten, rapport 3350 (Amersfoort 2013).
- Vera, H.L.M., '650 jaar Beerse Gemeijnt', *Campinia* 14 (1984) 111-121, 168-180; 15 (1985) 7-21.
- Vera, H.L.M., *dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch. Tussen hertog en hertgang 1000-2000* (Moergestel 2011).
- Verkooren, A. (red.), *Inventaire des Chartes en Cartulaires des duchés de Brabant et Limbourg et des pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1910-1912).
- Wehrenberg, Dietmar, *Die wechselseitigen Beziehungen zwischen Allmendrechten und Gemeinfronverpflichtungen vornehmlich in Oberdeutschland* (Stuttgart 1969).
- Zückert, Hartmut, *Allmende und Allmendaufhebung. Vergleichende Studien zum Spätmittelalter bis zu den Agrarreformen des 18./19. Jahrhunderts* (Stuttgart 2003).